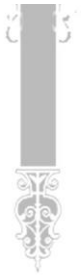

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	5
'Aho	Monite, 19 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 5/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Monite 19

Fepueli 2024

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		<u>NGAUE KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO KI FALE ALEA:</u>
	4.1	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 9/2023]. ('Aho 13.2.2024: Tali mo e fakatonutonu - liliu 'a e ta'u 2023 ki he 2024)
	4.2	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 10/2023]. ('Aho 14.2.2024: Tali mo e fakatonutonu - liliu 'a e ta'u 2023 ki he 2024)
Fika 05		LIPOOTI KOMITI:
	5.1	Fika 1/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Launga'i 'o e Fakafofonga Kakai Tongatapu 7 'e he 'Eiki Palemia (‘Aho 13.2.2024: Fakatatali ke me'a mai 'a e 'Eiki Palemia, 'a ia na'a ne fakahoko 'a e launga)
Fika 06		KOMITI KAKATO:
Fika 07		Lipooti Komiti:
	7.1	Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22

Fika 08		<p>Fokotu'u Faka-Fale Alea:</p> <p>8.1 Fika 3/2023: Ke Fokotu'u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakai fekau'aki mo e fili fakalukufua 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai (Fakafofonga Tongatapu 4)</p>
Fika 09		<p>NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'ATITA & LIPOOTI 'A'AH:</p> <p>9.1 Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023</p> <p>9.2 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023</p> <p>9.3 Potungaue Toutai 2022/2023</p> <p>9.4 Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika 2022/2023</p> <p>9.5 Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)</p> <p>9.6 'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023</p> <p>9.7 Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14</p> <p>9.8 Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16</p> <p>9.9 'Ofisi Palemia 2021/2022 (I hono fakatonutonu fika 2)</p> <p>9.10 Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (I hono fakatonutonu)</p> <p>9.11 Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (I hono fakatonutonu)</p> <p>9.12 Potungaue MEIDECC 2021/2022 (I hono fakatonutonu)</p> <p>9.13 Potungaue MEIDECC 2022/2023</p> <p>9.14 Potungaue Sitetisitika 'a Tonga 2021/2022</p> <p>9.15 Potungaue Tamate Afi mo e Me'afakafokifa 'a Tonga 2021/2022 (I hono fakatonutonu)</p>
Fika 10		<p>NGAAHI NGAUE 'OKU FAKATATALI KE FAKAFOKI KI HE 'ASENITA</p>

		<p>(KOMITI KAKATO):</p> <p>10.1 Tu’utu’uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023 (<i>Aho 13.2.2024: Fakatatali ‘i he kole ‘a e Pule’anga</i>)</p> <p>10.2 Tu’utu’uni Fika 4/2024: Tu’utu’uni Lao ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023 (<i>Aho 13.2.2024: Fakatatali ‘i he kole ‘a e Pule’anga</i>)</p>
Fika 11		<p>NGAAHI NGAUE ‘OKU FAKATATALI KE FAKAFOKI KI HE ‘ASENITA (FALE ALEA):</p> <p>11.1 Fika 1/2024: Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila (<i>Aho 13.2.2024: Fakatatali ke me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Fili, Fakafofonga ‘o Tongatapu 2, mei he folau faka-Fale Alea</i>)</p> <p>11.2 Lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (Tonga Power Limited) (<i>Aho 15.2.2024: Fakatatali ke toki aofangatuku fakataha mo e Lipooti Fika 1/2024 – Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila</i>)</p> <p>11.3 Tu’utu’uni Fika 2/2024: Tu’utu’uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023 (<i>Aho 13.2.2024: Fakatatali ke tufa mai ‘a e Tefito’i Tu’utu’uni ki he Hou’eiki Memipa ke tokoni ‘i hono alea’i ‘o e ngaahi fakatonutonu ni</i>)</p>
Fika 12		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 13		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Me’a Palēmia fakamālō ki he lava ngāue Fale Alea & ongoongo ki he’ene folau ki muli....	9
Fokotu’u na’a lava Fale Alea ‘o fakamafola hangatonu feme’a’aki Fale Alea kae fakafou he <i>YouTube</i>	10
Fakatokanga ‘uluaki Sea ki ‘Eua 11 koe’uhi ko e ta’epoaki ange ke me’a ‘i he me’a mekehe	12
Femahino’aki Pule’anga mo e <i>TBC</i> ke nau tokanga fakamafola feme’a’aki Fale Alea.....	12
Tu’u talifaki ‘Ofisi Fale Alea ke fakamafola feme’a’aki Fale Alea ‘oka ‘ikai lava ke fakamafola he mitia.....	13
Fokotu’u ke fakakakato fiema’u e Lao ‘i he kupu 7 Lao Fale Alea fekau’aki mo e fakaloloa poaki Palēmia ki Fale Alea.....	13
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ‘oku fakalao pe tohi ‘ave takai he ko e fokotu’u ia ‘e he Sea.....	15
Mahu’inga ke ma’u he lekooti me’a ne hoha’a ki ai Tongatapu 7	16
Fokotu’u ‘omai ha fale’i fakalao mei he ‘Ateni Seniale ke ngāue’aki he Sea mo e Fale Alea he ‘isiu fekau’aki mo e ‘ave takai	16
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fakamo’oni 2023	17
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki he Fakamo’oni 2023.....	18
Tokanga ‘e fakaava he fakatonutonu ki he laó faingamalie ke fakahalaia’i Fakamaau’anga ha taha tonuhia	19
Tui Pule’anga ‘osi fai ngaahi fakamalanga tatau he Laó ‘i he Komiti Kakato	20
Tui fu’u totu’a mafai foaki ki he faitu’utu’uni pe Fakamaau’anga he hopo	22
Taukave Pule’anga ko e halafononga ‘o ha hopo ko e hala lōloa	24
Tokanga ke mā’opo’opo ngāue Fale he na’e ‘osi tipeiti’i Lao ‘i he Komiti Kakato.....	25
Tui ‘oku vaivai ‘a e kupu O fo’ou ‘oku tānaki fo’ou mai	26
Fokotu’u tānaki Ha’apai 12 ki he Kupu 2 ‘o e Lao.....	29
Kole ke pālōti’i a e Lao he ‘oku mole lahi taimi ngāue ‘a e Fale he fefokifoki’aki tipeiti...35	
Fokotu’u to’o kupu o pea fakalea fo’ou he ‘e palopalema hono ohi mai lao fonua muli ‘oku ‘ikai vaofi he nofo ‘a Tonga ni	35
Tokanga na’a hoko ko e founa ngāue hono toe alea’i fo’ou e Lao ‘i Fale Alea hili na’e ‘osi tipeiti’i he Komiti Kakato	36
Tokanga ki hono tāpalasia e kau Fakamaau he fakamalanga.....	40

Fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 2 e Lao Fakaangaanga	42
Tokanga pe 'oku lava ke fakalea fo'ou 'a e kupu 2 e Lao	42
Tu'uma'u pe Pule'anga he fakalea 'o 'enau Lao	43
Tui Tongatapu 4 ko e Lao fakatu'utamaki 'oku fakahu mai he Pule'anga	48
Fokotu'u Tongatapu 4 ke fetongi 'aki 'ene fokotu'u 'a e fokotu'u kupu <i>O</i> e Pule'anga ke pau	51
Fakafoki Tongatapu 7 'ene fokotu'u 'oku 'ikai pou pou'i ia e fakamatala fakamo'oni fanongo.....	53
Fokotu'u Tongatapu 4 to'o fakalea mei he Pule'anga kae fetongi 'aki 'ene fakalea fo'ou ke 'oua fa'atā tau'ataina ma'u Fakamaau'anga	55
Pāloti'i 'o 'ikai tali fokotu'u Tongatapu 4 ke fetongi fakalea kupu fokotu'u mai he Pule'anga.....	56
Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu (fika 1) ki he Fakamo'oni.....	56
Fakamālō'ia 'e he Pule'anga 'a e tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu (fika 1) ki he Fakamo'oni.....	57
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamo'oni fakataha mo hono fakatonutonu.....	57
Tokanga ki he to'o fakamo'oni tokoni he fokotu'u mai Pule'anga 'i he Lao	61
Kelesi.....	65

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 19 Fepueli 2023

Taimi: 1000-1035

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki tataka mai e lotu ‘o e pongipongi ni.

Lotu

(Fakahoko ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Hon. Viliami Uasike Latu)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā he lotu ‘o e pongipongi ni. Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele. Pea tapu mo e Hou’eiki Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘a e Fale ki he ‘aho ni ko e Monite 19 ‘o Fepueli 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui. ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafēhi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Gratten Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e tali ui. Ko e poaki kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā pea pehē pē pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua. Kei hoko atu mo e

Poaki

Poaki folau ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, Dulcie Elaine Tei ‘oku kau mo ia he poaki folau ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea mālō ...

<009>

Taimi: 1036 – 1040

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauní kae 'uma'ā Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Tokoni Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga Kakaí. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni. Hoko atu e fakataha e Fale Aleá 10 pea hangē ko e 'asenita ko ia na'e tufa atu ke mou me'a ki aí, kei toe pe ngāue 'a e Falé 'i he Komiti Kakatō. Pea hangē ko e ngaahi ngāue ko eni kuo fakafoki mai ke līpooti ki he Fale Aleá.

Koe Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Fakamo'oni 2023. Pea mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamo'oni 2023, fakafoki mai ia ki he Fale Aleá hili e ngāue ki ai e Komiti Kakatō, 'ū lao ko eni 'oku fakafoki mai mo 'ene ngaahi fakatonutonu 'o hangē ko e ngaahi ngāue ko eni he Fale Aleá pea mo e Komiti Kakatō na'e toloi atu koe'uhí ko e mama'o e 'Eiki Palēmiá.

Hangē pe ko e tali ko ē pongipongi ní mou me'a hifo pe ko e 'Eiki Palēmiá eni kuo foki mai ki he Fale Aleá. 'I he'ene pehē, fakafoki mai e ngaahi 'asenita ko iá, ko e toe pe ngaahi 'asenita na'e toloi, na'e fakatatali ia ki he taimi 'e foki mai ai ki he Falé 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, pea hoko atu pe hono toloi.

'Oku 'ikai toe 'i ai ha me'a makehe he pongipongi ni Hou'eiki, tau hangatonu pe ki he 'asenitá. 'Eiki Palēmia me'a mai.

Me'a Palēmia fakamālō ki he lava ngāue Fale Alea & ongoongo ki he'ene folau ki muli

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na pea 'oku kole pe ke u hūfanga he fakatapu kakato 'a e fakahoko 'e he feitu'una e pongipongi ní fai pe ha ki'i lea nounou pe ia Sea. Fakamālō atu pe Sea kae 'uma'ā e Falé tali e fakalōloa 'a e motu'á ni ke toki lele maí. Lele atu he ki'i fatongia pea kau ai pe mo e *medical* mahu'inga pe foki mo ia kau Fakafofonga. Pea 'oku 'oatu ai e fakamālō lahi kiate kimoutolu kau Fakafofonga he tali ko ia e ki'i poaki 'a e motu'á ni kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'o fakatatau pe ko ena ki he me'a na'e 'oatu kia kimoutolú.

Fakafiefia Sea na'e lava e folau atú pea lava ai 'a e fatongia ko e fe'iloaki ai mo e Palēmia 'o Nu'usilá. Hangē pe ko ē ko e ngaahi fakamatala faka'ofisiale 'oku 'oatú. Na'e fai e talanoa he tafa'aki 'o e mo'uí, tafa'aki e akó, tafa'aki ko eni e feliuliuaki e 'eá, tafa'aki ko eni e *security*. Pea mo e me'a ne fai e tokanga lahi ki ai 'a e teu ko eni e fakataha e kau taki e Pasifikí 'oku fai mai ki Tongá ni 'i he uike faka'osi 'o 'Aokosí. Ka 'e toki fakapapau'i mai 'Eiki Sea 'i he taimi tatau ko ē 'a ē ko ē na'e fokotu'u ke fai ai fakataha lahi ko eni.

'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ke 'a'ahi mai 'a e Tu'itapú ki Papua Niukini pea ko e fa'a taimi pehē 'oku ō atu leva 'a e Pasifikí ki he feitu'u ko iá ke fakafaingamālie'i ha fe'iloaki pea mo e Tu'itapú. Ka 'e toki fakahoko mai pe ki he Fale 'Eiki ni Sea 'amui pe ko e hā leva e me'a 'e fainolo ki aí.

Na'e toe lava fai ha ...

Taimi: 1040-1045

'Eiki Palēmia: ... talanoa pea mo e Siasi Kau Mā'oni'oni he Ngaahi 'Aho Kimuí Ní. Na'e fakafiefia na'e fai e sio ai ki he ngaahi tafa'aki 'e lava ai e fengaue'aki ai. Tautautefito ki he tafa'aki ko eni e *humanitarian* ki he tafa'aki ko eni e tokoni'i e kau masivá mo e tafa'aki ko eni 'o e tokoni'i e akó tautefito ki he ma'u me'atokoni ko eni 'a e fānau akó.

Na'e toe fai pē sio ai Sea ki he tafa'aki ko eni ke fakalelei'i 'a e ngaahi *medical centre*, ko e ngaahi ngāue ia 'oku nau fa'a fai he ngaahi fonua 'o e Pasifikí pea 'e toki tuku atu ia ki he Minisitā Mo'uí ke nau pōtalanoa pe ko e hā ha fengaue'aki 'e lava ai.

Pea na'e toe lava pē Sea mo e fakataha pea mo e *CEO* 'o e Moana Pasifikí, 'oku mahu'inga foki eni he'etau teu ko eni ki he 'akapulú ki he teu 'a'ahi mai e Moaná. Ko 'enua fuofua 'a'ahí mai eni Sea pea na'e 'i ai pē ngaahi me'a na'a nau kole mai 'e fai e ngāue ki ai ko e 'uhingá pē ke fakakakato ke lava ai pē 'a e 'a'ahi mai ko eni 'a e Moana Pasifikí 'a, Pasifiká ke nau tau ko ē mo e *Highlander* 'i Tongá ní.

Sea 'oku fakamālō he ngāue lahi ko ena na'e fai ho Falé he ngaahi uike ko eni kuo 'osí kae 'uma'ā e Tokoni Palēmiá, Palēmia Le'ole'ó he fakahoko e fatongia 'o e Pule'angá. Pea ko eni 'oku lava lelei mai e motu'á ni, 'oku tau fakafeta'i pē he koloa e mo'uí kei fakakoloa'aki kitautolu he 'Eiki. Pea hangē ko e lotu lelei ko ē na'e fai ko ē he pongipongí ni he Minisitā *MTEd*. Ko e ki'i fakahoha'á pe ia Sea ko e fakamālō pē mo e 'oatu pē ha ki'i fakamatala ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ki he folau na'e fai he motu'á ni. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia. Hou'eiki ko u kole atu ke tau foki mai pē tau 'asenitá. 'Eua 11.

Fokotu'u na'a lava Fale Alea 'o fakamafola hangatonu feme'a'aki Fale Alea kae fakafou he YouTube

Taniela Fusimālohi: Sea fakamolemole pē. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e kau Mēmipa e Falé. Ko e ki'i me'a pē eni ia na'e 'alu hake 'i he uike kuo'osí ko e fekau'aki ai pē pea mo e fakamafola atu ko ē 'etau Fale Aleá. Pea na'e 'i ai e ngaahi fetu'utaki mai tautefito pē ki hotau kainga Tonga 'i tu'apule'angá, 'ikai ke nau ma'u lelei he 'oku hangē 'oku motumotú. Pea 'oku mahino mai pē na'e 'i ai e ngaahi letiō 'e ni'ihī na'e fakamafola 'enautolu 'a e ngaahi polokalama kehe 'o 'ikai ko 'etau Falé.

Ka ko u manatu'i pē Sea na'e 'i ai 'a e pehē 'e he Minisitā Pa'angá 'e 'omai 'a e seniti, ko u tui pē mahalo ko e 350000 ke tokoni ki hono totongi ha letiō pau ke 'ave ai 'a e fakamatalá ni. Ka ko u tui Sea ko e me'a mahu'inga 'i he fanongo mai 'a mulí ia ko hono *livestream* ko ē 'o e taimi 'oku lele ai 'a e Fale Aleá.

Ka ko e anga pē fokotu'u atu kapau 'oku 'i ai ha tūkunga pehē 'a e ngaahi letiō, na'a 'oku taimi ā ke fakangofua pē ā 'etau kau ngāué ke nau fai ha me'a tatau, ha *livestream* pē 'i he *YouTube* ke lava ke ma'u kakato mo ma'u lelei 'e he kainga Tonga 'oku nau 'i tu'apule'anga 'oku nau fie fanongo mai ki he lele hotau Falé. Pea ko u tui ko e me'a mahu'inga pe ia ke fai ka koe'uhí ko e tūkunga ko ē 'oku 'i aí, ke fakapapau'i ange pē pe na'e hā 'a e tokoni ia mei he Minisitā

Pa'angá ke 'i ai ha letiō pau ke ne 'ave. Pe 'oku malava nai 'e he letiō ko iá 'o fai mo e *livestream* ki tu'apule'anga.

Pea kapau 'oku 'i ha tūkunga pehē 'o 'ikai ke kakato kae fa'a motumotu, pea ko e fokotu'u ia 'a e motu'á ni pe 'oku hā nai kapau 'e fai pe ā ia 'e he kau ngāue hotau Falé he 'oku 'i ai pē 'a e va'a ki ai ke *livestream* pē ā ia 'enautolu 'i he *YouTube* mo e ngaahi founa ko iá koe'uhí ke 'i ai pē ha feitu'u ke kumi ki ai 'a e kakaí 'i he taimi 'oku 'ikai ke nau ma'u aí ke nau fanongo ki he'etau Fale Aleá. Mālō Sea.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tongá. Ko u ki'i lave atu pē 'aku ia ki he me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 'Eua 11. 'Uhingá pē, 'oku 'ikai ke u ma'u au ko e hā e me'a 'oku, na'e hokó he 'oku 'ikai ke fa'a anga pehē motumotu 'a e, 'a e, ka ko 'eku 'ai pē 'aku ke vakai'i fakalelei mo mahino pē ki he Hou'eiki pea mo e kakai ko ē 'oku nau me'a mai ki he fakamafola 'o e Fale Aleá.

Ko e 'uhingá he ko u tui pē na'e fai e feme'a'aki ki he, na'e 'i ai 'a e 'aho na'e fai ai e feme'a'aki 'oku 'i ai pehē pē natula e Falé ni. 'Oku 'i ai e taimi 'oku hihiki hake ai pea 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku me'a ha toko ua ia pe toko tolu he fa'a fiu ta'ofi he 'e Feitu'una 'Eiki Sea 'a e me'a 'a e Hou'eiki.

Pea 'oku mahino pē lolo, 'a e lele ko ē 'a e feme'a'aki pea 'oku, ko u tui pē 'oku 'osi mea'i he Hou'eiki 'oku 'i ai e fo'i *button* ko e 'Eiki Seá tokotaha pē 'oku ne 'i he *microphone* ko ē 'a e Seá 'oku ne ngaue'aki. Ka hoko ha me'a pehē 'o hihiki e ngaahi feme'a'aki mo fiu ta'ofi mo me'a e Hou'eiki ha toko fiha mo 'ikai ke fa'a lava 'o toe, 'oku ke fa'a ngaue'aki. Pea nau mana, lave'i pē Sea mahalo na'e meimei ngaue'aki he Feitu'u na 'a e ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu'iha'angana: 'I he ngaahi feme'a'aki tautefito mahalo ki he Tu'apulelulu, 'a e ko ho'o lomi pē 'a e fo'i me'a ko iá ko e maté ia, 'ikai ke toe ongo ha me'a ia kitu'a, Ko e Feitu'u na ko e me'a pē ko ē 'oku ke me'a ki ai, 'oku, 'e me'a, pea 'oku ou tui pē na'a ko e motumotu pehē ko e 'uhingá he 'oku 'i ai 'a e me'a pehē 'i he Fale ni 'a e 'Eiki Sea, ko ho'o lomi'i pē he 'ikai ke to e lava ha me'a, he ko ia, 'ikai ko 'eku tokoni pē na'a ko ia pē ia ko e motumotu kehe pē kae mālō Sea ....

Taniela Fusimālohi: Sea ki'i fakatonutonu atu pe Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu atu pē 'oku mo'oni pē 'a e 'uhinga ia ko eni 'a e 'Eiki Nōpele ka 'oku 'uhinga eni ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi houa ia 'e ni'ihi 'oku 'ikai pē ke ma'u 'enautolu ia 'a e *live* 'o e Fale Alea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi houa pongipongi 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke ma'u pea 'aho ia 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke ma'u. Ka 'oku mahino pē foki 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ia 'oku mahino pē ia 'e 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'e motu atu koe'uhi ko ha tūkunga 'oku fai ki ai 'a e fakafekiki mo e tipeiti. Ka ko e 'uhinga lahi 'eku tu'u hake 'a'aku ki 'olunga Sea, ko e, 'oku 'i ai 'a e ngaahi taimi 'oku 'ikai ke ma'u ia 'e muli 'i he ngaahi kongá 'o e 'aho pē ko e 'aho kakato ia 'oku 'ikai ke lele, 'oku 'ikai ke nau ma'u lelei, pea ko e 'uhinga ia 'o e fokotu'u atu mo e feinga ke fai ha fakamā'ala'ala, mālō Sea.

Fakatokanga ‘uluaki Sea ki ‘Eua 11 koe’uhi ko e ta’epoaki ange ke me’a ‘i he me’a mekehe

‘Eiki Sea: Tukukehe ‘a e mahu’inga ‘o e *issue* ko eni Hou’eiki, ‘uluakí, ‘Eua 11 ‘oku ke ‘osi mea’i lelei pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko e me’a makehé ‘oku pau ke ke ‘uluaki poaki mai ki he Sea, pea te u toki fakangofua atu. Ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia, na’e poaki mai ‘aneuhu, ko ho’o *issue* neongo ‘ene mahu’ingá na’e ‘ikai ke ke poaki mai. Ka koe’uhí ko e mafatukituki ‘a e fie ongo atu ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale ki he kakaí, na’a ku faka’atā pē ke ‘omai ho le’ó. Ka ko ‘eku ‘uluaki fakatokanga eni te u ‘oatu kiate koe, tau muimui ki he Tohi Tu’utu’uni. Hā he Tohi Tu’utu’uni ‘uluaki fakapā ki he Sea ha me’a makehe pea ‘e toki faka’atā atu ‘e he Sea ke ke me’a ‘i Fale Alea.

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole atu pē Sea, kātaki fakamolemole pē he tōnounou.

Femahino’aki Pule’anga mo e TBC ke nau tokanga fakamafola feme’a’aki Fale Alea

‘Eiki Sea: Ka neongo ia Hou’eiki ‘oku tau ‘osi kamata feme’a’aki tautolu he *issue* ko eni, Tongaatpu 7 ‘oku ou lolotonga lea ‘i he taimi ni, te ke me’a ki lalo ‘o tali ke u toki fakangofua atu ke ke me’a mai.

Hou’eiki, ko e tu’o fiha eni ‘etau hanga ‘o fakatonutonu ‘a e feme’a’aki ‘i he Fale ni ke tau muimui he Tohi Tu’utu’uni ko moutolu pē ‘oku mou toe maumau’i.

Ko e me’a ko eni ki he fakamafola Hou’eiki, ‘i he uike kuo ‘osi ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e sipoti ‘a e fānau ako, pea na’e ‘alu atu ‘a e kau fakamafola lētiō ki he sipoti ‘a e fānau ako, neongo ia na’e fakahā mai mei he TBC, ko e lētiō AM na’a nau fakamafola pē ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Alea.

Na’e a’u mai ki he ‘ofisi’ ‘a e me’a makehe ko eni ‘i he uike kuo ‘osí, pea na’e fai ‘a e fetu’utaki ki he ‘Ofisi ‘o e Minisitā Pa’anga ‘o fakatatau ki he me’a na’e ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ‘i he ta’u kuo ‘osi. Ko e tali kuo ‘omai mei he ‘Ofisi ‘o e Minisitā Pa’angá, ‘oku lolotonga fai ‘enau vakai ki he patiseti makehé, pehē foki ki he fengāue’aki ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, pea mo e TBC ke nau tokanga mai ki he feme’a’aki ko eni ‘i Fale Alea.

Ko e ngāue ko eni ‘oku ‘osi tuku ki he Pule’anga, pea ko e tali na’e’omai mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku fai ‘enau ngāue ki ai, ki hono fua ‘a e mamafa hono totongi ‘a e fakamafola lētiō ko eni mei Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha patiseti makehe na’e vahe mai ‘i he patisetí, te mou me’a pē ki he ‘esitimetri na’e tali ‘e he Fale Alea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga pehē ia ‘e fakahū ki ai. Neongo iá na’e loto lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fai ‘enau fengāue’aki pea mo e TBC ke fua pē ‘i ha founga ‘o e aleapau, hono fakamafola atu ‘a e me’a ko eni, ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11.

Tu'u talifaki 'Ofisi Fale Alea ke fakamafola feme'a'aki Fale Alea 'oka 'ikai lava ke fakamafola he mitia

Ua ki ai ko e kole ko ē ke fai ha ngāue makehe ki he *stream online* pē 'i he *Facebook* pe ko e *YouTube*, 'oku ou fakamālō atu he fakakaukau lelei ko ia. Ko eni kuo 'osi fakahoko mai 'e he Kalake 'e fakahoko 'a e ngāue ki ai koe'uhi ke tu'u talifaki pē 'o kapau 'e 'i ai ha toe tōnounou mei he tafa'aki ko eni he fakamafola lētiō 'a e *TBC*. Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Pīveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea, tapu ki he Palēmia pea pehē ki he kau, Sea 'oku ou kole pē ha ki'i ngofua ke u *response* ki he me'a 'oku lave mai ki hoku loto, 'oku fiema'u ke tau address, 'i he me'a na'e me'a ki ai 'a e Palēmia 'i he pongipongi ni. Ko e fuakava foki Sea, 'oku tau fai heni ke fai'aki 'a e lelei taha 'etau 'ilo mo e taukei ...

'Eiki Palēmia: *Sea point of order* kātaki ...

Paula Pīveni Piukala: Pea 'oku ou hoha'a ka 'oku ou hoha'a ke 'ohake *issue* ko eni.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko ho'o kole tokoni pē ko ho'o fakatonutonu?

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Me'a mai ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia: ... 'A ia ko e 'uhinga pē Sea na'e toki fakatonutonu e Fakafofonga 'Eua 11 'oku pau ke 'uluaki poaki atu ki he Feitu'u na. Pea na'a ke toki fainolo'i mai pē 'e koe ko e 'uhinga he na'e 'osi fai e talangata'a ia ko e 'uhinga ki he Feitu'u na, 'o kapau 'e pehē ni tau toe foki pē ki he poaki pe te tau 'alu ai pē tautolu ia 'i he fo'i momēniti pē ko ia. 'Atā pē ki he Fakafofonga ia ke tohi fehu'i mai.

Paula Pīveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ko ha 'isiū fo'ou eni ia ko 'eku *respond* pē 'a'aku ia hono 'ohake he me'a 'a e Palēmia ki he Fale ni 'i he pongipongi ni pea u kole ke 'ohake pē ki he lekooti.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko u fakatokanga'i ho'o fakatonutonú pea ko u tali e tali ko eni mei Tongatapu 7 ko 'ene tali pē 'a'ana ki ho'o me'a 'aneuhu me'a mai Tongatapu 7.

Fokotu'u ke fakakakato fiema'u e Lao 'i he kupu 7 Lao Fale Alea fekau'aki mo e fakaloloa poaki Palēmia ki Fale Alea

Paula Pīveni Piukala: Ko ia Sea koe'uhi ko e mahu'inga kia au Sea e Fale ni mo e mahu'inga ke tau muimui pē ki he Lao Sea 'oku 'uhinga ai 'eku kole poaki he pongipongi ni. Sea ko e 'isiu ko eni na'a ku 'osi 'ohake pē mo e Feitu'u na, ka 'oku te'eki pē ke u ongo'i 'e au kaikehe pē ke 'ohake ke tu'u he lekooti he ko e mahu'inga ia hotau fatongia ke fakatokanga'i he 'oku a'u pē 'etau fakatonutonu ki he 'Ene 'Afio ke muimui ki he lao.

Sea ko e me'a ko ē ko ē 'oku ou 'ohake ko e Kupu 7 ko ē 'o e Lao Fale Alea, kātaki pē Sea na'e faitohi mai e 'Eiki Palēmia kole atu ki he Feitu'u na ke ke fokotu'u mai 'i Fale Alea ni ke fakalōloa 'a 'ene poaki ke hoko atu mei he māhina 'e 3. Sea ko e ma'u 'a e motu'a ni 'oku te'eki ke fokotu'u mai.

Ko e hopo 'i he vaha'a 'o Luani pea mo Nuku, ne fakahinohino ai he Fakamaau Lahi 'o a'u pē ki he Fakamaau Tangi 'a e mahu'inga ke nau muimui ki he me'a 'oku tohi'i mai he lao. Pea ko e me'a na'e tohi'i he lao ke pehē ni. "E hanga 'e he Minisitā 'o *publish* 'a e tali 'e he Kapineti ke momoi e 'apí. Na'e 'ikai ke muimui ki ai e Minisitā pea na'e iku foki ai 'a e 'apí ia kia Luani, 'o 'uhinga ai e mo'ua.

Ko 'eku hoha'a pē Sea ko e 'uhinga na'e 'osi tohi'i he Lao ia ko ē Kupu 54 'a e founga fakahoko ko ē 'o ha *process* 'o ha momoi. 'Oku ou kei hoha'a pē au Sea he ko e fakalea e Kupu 7, Kupu 7 (1) 'oku pehē ni hono fakalea. "E mole ho'o sea kapau 'e 'ova he māhina 'e tolu" *by operation of the law* kuo 'osi mohe ho'o sea 'a koe." Kupu (3) 'oku pehē tukukehe Sea kapau 'e hanga 'e he Sea 'o e Fale Aleá 'o fokotu'u mai ia ki Fale Alea pea fakangofua 'e Fale Alea ni, 'uhinga pē ia Sea 'eku hanga 'o 'ohake 'isiu. 'Ikai ke 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau ia ko e mahu'inga pē ke 'ohake he Fale ni.

'Oku ou tui Sea 'oku mahino pē kia au ko e angamaheni kae fai'aki pē ngaahi Palēmia mo e kau Minisitā kimu'a 'a e poaki he founga tatau. Ka na'e te'eki ke hoko ia ko e 'isiu kae 'oleva kuo 'ohake he Fale ni. 'Oku 'ikai ke u tui ko ha me'a 'oku ta'efakalao ko hono hokohokó pē pea fakalao. Ko u 'uhinga pē au ko u hoha'a he na'a ku 'osi fetaulaki mo e 'isiu ko eni 'i Falehopo 'osi talamai 'e he tu'utu'uni 'a e lao ko e founga eni ke fai fakahoko'aki e momoi, 'ikai ke muimui ia ai. Ka na'e lavea ai e taha e Hou'eiki 'i heni ko e 'uhinga he na'e 'ikai ke fai ki he fo'i fatongia ko ia 'e he Minisitā pea na'e foki leva e 'api ia kia Luani pea ko e 'uhinga ai hono fakamo'ua'i. 'Oku pehē tofu 'eku hoha'a ki he ki'i fo'i lao ko eni. Sea tukukehe kapau na'e 'ikai ke 'omai e lao ha founga. 'E faingofua leva ki he Feitu'u na ke kumi ha founga. Ka koe'uhi kuo 'osi talamai fakapatonu mai pē 'e he laó ke fokotu'u mai 'e he Sea ki he Falé ke fakangofua 'e he Fale ni. 'Oku ou kole Sea ke tau fakakakato mu'a ko eni 'oku 'i heni e 'Eiki Palēmia telia na'a hoko atu pea...

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu pē Sea. Fekau'aki pē eni ia ko e 'uhingá ko e Fale ni hangē ko e Tu'utu'uni 'o e hopo fakamuimui taha. 'Oku 'i ai 'etau tu'utu'uni pea tau faka...me'a ko ē te tau pehē faka'ilo hia mo e me'á pea 'e lele ia ai 'osi 'i ai e Fakafofonga heni talisone ko e 'uhinga 'oku nau pole'i 'a e mo'ui e Tama Tu'í. 'Oku 'ikai ke tau 'alu ki he lao ko ia, 'oku 'i ai pē tu'utu'uni he Fale ni tau nofo pē ai...

<007>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia : Ki'i fakatonutonu ki he Fakafofonga mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u kole fakamolemole pē au ki he Palēmiá, kapau ko e anga ia 'ene fakakaukau mo 'ene ma'ú. 'Oku ou tokanga au he ko e lao eni ia Sea. Ko e Lao 'o e Fale Alea, Lao 'o e Fale Alea. Kapau 'oku tau hanga 'o fakatonutonu 'Ene 'Afió ki he lao e Konisitūtoné, hā e me'a 'oku 'ikai ai ke tau lava 'o 'ilo'i 'a e me'a 'o e Lao 'o e Fale Aleá ke tau uimui ki ai. Ko e anga pē ia 'eku fokotu'u Sea.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala : ..ke fakakakato.

'Eiki Palēmia : Fakatatau ki he tu'utu'uni pē na'a ne toki me'a mai 'akí Sea 'oku 'asi pē ai 'oku ngofua ki he Feitu'ú na ke ke 'omai ke tali 'e he Falé pea ko e me'a ia na'e faí na'e *circulate* ai. Neongo pē 'ene ta'eloto 'ana ke u 'alu 'o *medical* mo e me'á ka na'e loto e tokolahi e Fale ni ke tali 'a e poaki 'a e motuá ni. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fakalea 'oku fokotu'u mai he Kupu 7(3) ke fokotu'u mai ke fokotu'u mai pē 'e he Seá ki Fale Alea. Ko e fokotu'ú 'oku 'asi ia ea'etau Konisitūtone ka ai ha fokotu'u..

'Eiki Palēmia : Sea, ..

Paula Piveni Piukala : Kuo pau kuo pau.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu pē, kapau 'e faí mai pē ha'o tu'utu'uni 'au Sea pē 'oku tonu pē 'oku hala 'ema fefakatonutonu 'aki kae 'uhingá ka tau hoko atu ki he 'asenita. Na'a ke 'omai 'a e fokotu'u ko iá 'i he kole 'a e motu'a ni pea na'e tali 'e he tokolahi 'o e Fale ni pea ko e 'uhinga ia na'e faí ai 'a e faí tu'utu'uni 'o tali. Kapau 'oku 'i ai ha founa kehe ia 'oku mea'i ia 'e he Fakafofongá 'oku 'ikai ke tau 'ilo tautolu ki ai pea mea'i 'e he Hou'eikí pea mahalo 'oku sai ke toki 'omai ha fakahinohino lao ko ia.

Paula Piveni Piukala : Sea 'oku 'i heni.

'Eiki Palēmia : ..kae tukuange ki he Feitu'ú na Sea. He 'ikai pē ke lava fai ha fetaulaki ia mo e Fakafofonga ni Sea, ka ko e 'oatu pē 'a e ongo tafa'akí fa'iteliha pē e Feitu'ú na.

Paula Piveni Piukala : Sea oku 'i heni 'a e Kalaké 'oku te'eki ai ke fokotu'u. 'Oku 'ikai ke u 'uhinga atu au Sea ke fai 'eku me'a 'oku ou fakakaukau ki ai. 'Ohake pē 'e au 'eku fakakaukau koe'uhi na'a ku fuakava ke fai'aki hoku poto, hoku taukei, 'a 'eku ngaué ke malu'i 'a e Tu'í pea mo e fonua ni.

'Eiki Palēmia : Sea ko e ki'i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala : Ko e poiní ia Sea.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu atu ki he Fakafofongá pē ko e 'ai na'e fai'aki homau ta'epotó, na'e fai'aki eni e potó ko 'emau toka'i e Seá mo e tu'utu'uní na'e 'omai ai e poaki. Pea fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni 'a e Falé 'e Fakafofonga kae 'oua 'e 'ai mai 'o pehē ia na'e fai'aki e potó, he 'oku ke talamai ia 'e koe na'e fai'aki ia 'a e ta'epoto. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea 'oku fakalao pe tohi 'ave takai he ko e fokotu'u ia 'e he Sea

'Eiki Sea : Tongatapu 7 kātaki pē, ko u fiema'u pē ke fakama'ala'ala e me'a ko ení ke mahino 'a e 'alunga e...

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'A ia ko e me'a ko ia 'oku ke me'a mai ki ai, tu'utu'uni 'e he Kupu 7 ko eni 'o e Lao ki he Fale Alea ke fokotu'u 'e he Sea ki he Fale. Ko e tohi 'ave takai 'a eni na'e 'ave ko eni 'o tali 'e he tokolahi ko eni 'o e Hou'eiki Mēmipá ko e 'ave takai kotoa pē 'oku fakahoko, ko e fokotu'u ia 'a e Seá. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou fie fakamahino atú, neongo 'oku 'asi 'i he Kupu 7 ko e fokotu'u ki he Falé ka ko e 'ave takai kotoa pē 'oku fakahoko ia 'i he taimi ko ē 'oku mālōlō ai e Falé. Ko e fakaikiiki ko ē ki ai, 'oku lolotonga 'i ai 'a e hopo 'a e Fale Aleá ki he ngaahi faka'uhinga 'oku ne hanga 'o fakaikiiki ko eni 'a e 'ave takai. Ko e 'u me'a fakalao ia 'oku tonu ke tau fakaongoongo ki ai. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke tau toe talanoa ki ai. 'I he'ene tu'u ko ia he taimi ní tukukehe kapau 'oku fakahalaki 'a e tohi 'ave takai 'i ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga 'oku fakalao pē ia.

Ka ko 'eku fakatokanga'i pē me'a 'oku hoha'a ki ai 'a Tongatapu 7. 'E malava pē ia ke tau toe tu'utu'uni pē 'i Fale Alea ni 'a e me'a tatau, kae hoko e tu'utu'uni ia ko iá, ko ha 'uhinga ke ne fakahalaki e ngāue kuo 'osi fakahoko 'e he Falé. Pea 'i he'ene pehē 'oku tonu ke tau tali ke toki 'omai ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, fekau'aki mo e ngaahi me'a ko iá kimu'a pea toki fakahoko 'e he Falé ha me'a ke ne lava 'o uesia ai 'a e ngaahi totonu 'a e Falé lolotonga. Koe'uhi 'oku lolotonga fai e fakatonutonu, 'oku 'ikai tonu ke tau fai ha me'a kae 'oleva ke mahino 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fakatonutonu ko ia.

Mahu'inga ke ma'u he lekooti me'a ne hoha'a ki ai Tongatapu 7

Ka ko u fiema'u pē ke fakatokanga'i 'a e me'a ko ia 'oku ke 'ohaké Tongatapu 7, koe'uhí 'oku mahu'inga pē ke ha he lekooti he 'aho ni na'e 'ohake. Pea hangē ko e tali ko ia 'oku 'omai mei he 'Eiki Palēmiá na'e 'osi fakahoko 'a e ngaahi ngāue. Na'e 'omai e tohi kole pea na'e 'osi fai e fokotu'u pea na'e 'osi tali 'e he Fale. Ko e ngaahi ngāue ke fakatonutonu 'amuí ko e me'a ia ke tau toki hanga ki ai, kae 'oleva kuo mahino 'a e tu'unga fakalao 'oku lolotonga fai ki ai 'a e ngāue 'i tu'a he 'aho ni. 'A ia 'oku ou fiema'u pē ke mahino ia. Me'a mai Tongatapu 7 faka'osi mai ho'o me'a te u 'oatu ho'o miniti 'e 2.

Fokotu'u 'omai ha fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale ke ngāue'aki he Sea mo e Fale Alea he 'isiu fekau'aki mo e 'ave takai

Paula Piveni Piukala : Fie tokoni pē Sea. Tapu mo e Seá tapu mo e kau Mēmipa. Ko e fatongia ia 'o e Palēmiá kuo ne 'osi fakakakato 'ene tohi. Ko u hoha'a atu pē au ki he Feitu'u na Sea. Ko 'eku fie tokoni pē *for the record*...

<008>

Taimi: 1100-1105

Paula Piveni Piukala: ... he kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku kei 'i he Fakamaau'angá 'oku 'ikai fakapotopoto ke ke ngāue'aki e me'a 'oku lolotonga 'ekeá hangē ko e tohi 'avetakai. Ka ko u fokotu'u atu Sea na'a lava 'o kole mai 'a e 'Ateni Seniale ki ha ki'i fale'i fakalao ke unga ki ai e Feitu'u na, unga ki ai e Fale ni he ko 'eku tui fakapapau fakatatau ki he ngaahi hopo ...

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u fakatonutonu atu e Fakafofonga. Sai 'ete ki mālōlō pea te toki ha'u te iviivi'ia ke tali e ngaahi fehu'i. Ko e fakatonutonu Sea 'oku pehe ni na'a ke 'osi me'a mai tuku ha me'a 'oku 'i he Fakamaau'anga 'oku 'ikai ke tonu ke fai ha feme'a'aki ki ai. Pea ko e fainoló ia. Ka 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē 'oku fēfē 'a e 'a e faka'uhinga'i 'e he Fakafofonga ai he ko e 'uhinga hangē ko ho'o me'a 'oku 'i he Fakamaau'anga. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e, 'oku hala pē 'a e ma'u 'a e 'Eiki Palēmia ki he'eku fakalea Sea ko 'eku fakalea lolotonga 'oku *hang* e keisi 'i Fakamaau'anga 'oku 'ikai fakapotopoto ke ke ngāue'aki e me'a 'oku fehu'ia hangē ko e 'ave takai. Ko e 'ave takai 'oku lolotonga fehu'ia hono makatu'unga fakalao ke ngāue'aki 'e he Fale ni 'i ha ngaahi tu'utu'uni 'oku kau ai ha pa'anga he 'e maumau ai 'a e kupu 19 Sea.

Ko e 'uhinga ia 'eku fakalea he 'oku fakapotopoto ange ke 'oua 'e ngāue'aki e founa ko ia ka ke fokotu'u mai ki he Fale ni he 'oku tau kakato ko 'eku poini 'a'aku ia.

'Eiki Palēmia: Ko e fokotu'u Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko u 'ilo 'e au 'oku lahi pē poupou ia ki he Palēmia ka ko e *legitimise* e fo'i *process* 'oku ou ki'i hoha'a pē ki ai Sea. 'ikai ke u loto ke tuku noa'ia.

'Eiki Palēmia: Kapau 'e fakamolemole pē Fakafofonga kae 'oatu e fakatonutonu hangē ko ho'o me'a 'o kapau te tau toe pāloti heni 'oku hangē 'oku tau pehē tautolu ia ko e tohi takai 'oku 'ikai ke hangē pē ko ē ko ho'o me'a.

Ko e me'a ko ē na'e 'oange ko ē ko ē ki he Fakafofonga 'a e me'a 'a e Feitu'u na ke tau fai 'aki ia ka tau hoko atu ki he 'asenitá. Kapau 'oku toe 'i ai ha'ane tohi fehu'i 'a'ana mo ha ngaahi me'a pehē me'a ia 'a'ana. Ka 'oku hangē pē ko ē ko 'etau sio hifo ki he fu'u 'asenitá Sea lahi 'a e me'a ke fai 'a e feme'a'aki ai mo e ngaahi lao ke fiema'u ke tali. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 7 pea ko e ko e kole ko ē 'oku ke, 'omaí 'e fai pē kumi fale'i fakalao ki he kau loea ko eni 'o e Fale Alea pē 'e hanga ha kole pehē ki he 'Ateni Seniale 'o uesia 'a e tu'unga fakalao 'a e Fale pē 'ikai. 'O kapau 'oku 'atā pē ko u tui 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi ka koe'uhí ko e me'a fakalao 'eni 'e fai pē e kumi fale'i 'a e Fale Alea mo e 'Ofisi e Seá ki he kau loea ko nautolu te nau toki tataki mai e ngaahi *issue* ko ia. Ko e 'ū me'a fakalao pē ia pea ko u tui pē 'oku tonu ke tau muimui pē he me'a 'oku fakapotopoto taha koe'uhí ko e totonu 'a e Fale Aleá pea mo e Hou'eiki Mēmipa.

Hou'eiki tau foki mai ki he'etau 'asenita ko u tui 'oku 'osi ma'ala'ala e ngaahi me'a makehe kuo tau feme'a'aki ki ai he pongipongi ni.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fakamo'oni 2023

Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fakamo'oni 2023 na'e lau 'uluaki he 'aho 7 'o 'Aokosi 'o e ta'u kuo 'osi pea na'e tukuhifo ia ki he Komiti Kakato pea ko eni 'oku fakafoki mai pea mo 'ene ngaahi fakatonutonu hili hono lau tu'o ua. Kole ki he Kalake ke tau pāloti.

Lao Fika 9/2023 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika /1 ki he Fakamo'oni. Ko ia 'oku loto ke tali 'a hono fakafoki mai e Lao Fakaangaanga ko eni mo 'ene ngaahi fakatonutonu ki he Komiti Kakato 'i hono lau tu'o ua kātaki hiki hake ho nima. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ngofua ke te toe ki'i malanga he lao ko eni pē 'oku 'i he anga e founa ngāue kātaki pē Sea he ko e, he na'e 'ikai ke poupou'i e lao 'i 'i he Komiti Kakato. Ka ko u sio 'oku tau toe tokolahi ange he 'aho ni ko e 'uhinga ke ki'i fakama'ala'ala kapau 'oku 'i ai ha ngofua ko u kole Sea ke 'omai ha ngofua ke u fakahoha'a he fo'i lao kimu'a aofangatuku. He 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ia 'a e motu'a ni ke 'ave ha tohi tangi ki he 'Ene 'Afio fekau'aki mo e lao ko eni. Ka kapau te tau lava 'o faitu'utu'uni lelei pē he ko e tu'unga fakatu'utāmaki e lao ko eni 'oku 'osi mahino mai ia he anga e fakatalanoa mo e kau Loea tokolahi 'i he fonua ni. Mālō Sea.

Eiki Sea: ‘A ia ko e ‘o kapau ‘e tali hono lau tu’o ua ‘e malava ke ke fakamalanga ‘o fokotu’u ha’o fakatonutonu ki he lao kimu'a pea pālōti hono lau tu’o tolu.

‘A ia ko e lao ko eni na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki ai he Komiti Kakato pea ‘oku fakafoki mai mo ‘ene ngaahi fakatonutonu na’e ‘osi pālōti hono, na’e ‘osi lau tu’o ua pea ko eni ‘oku tau pālōti’i hono lau tu’o ua mo ‘ene ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fika 9/2023 ...

<009>

Taimi: 1105 – 1110

Eiki Sea: ... ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Ka ko fē taimi te u malanga aí, ‘osi ia, ‘o

Eiki Sea: Fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, loto ki ai e toko 12.

Eiki Palēmia: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali lau tu’o 2 mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Vale Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanunata, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘ikai ke loto ki ai e toko 6.

Eiki Sea: Tali hono lau tu’o 2 mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, lau tu’o 3

Kalake Tepile: Lao Fakaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fakamo’oni 2023. Ko e lao Fakaanga ki he lao hono fakatonutonu ‘a e Kupu 89 ‘e Lao ki he Fakamo’oni.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá

Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki he Fakamo’oni 2023

Eiki Sea: Tali hono lau tu’o 2 mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, lau tu’o 3

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Fakamo’oni 2023. Ko e lao Fakaangaanga ki he lao hono fakatonutonu ‘a e Kupu 89 ‘o e Lao ki he Fakamo’oni.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa Nounou mo e ‘Uhinga’i leá

(i) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Fakamo’oni 2023

Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7

Tokanga ‘e fakaava he fakatonutonu ki he laó faingamalie ke fakahalaia’i Fakamaau’anga ha taha tonuhia

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Seá, mālō e ma’u faingamālié. Ko e faka’amu pe motu’á ni ia Sea ko e ‘uhingá he ne ‘ikai ko e tokolahi eni ia na’e ‘i he Komiti Kakató, ke toe *echo* mai pē ‘a e fakakaukau ‘o e tu’u lavea ngofua ‘a e kakai e fonuá ki he lao ko ení hili hono fakakaukau’i fakataha mo e fo’i lao fika 2 ko eni ‘oku ‘amanaki ke toe lau mai Sea.

Ko e mafasia ‘oku ‘i he motu’á ni he ‘oku hanga ‘e he lao ko ení ‘o faka’atā e matapā ke lahilahiange e fehalaaki ‘o tau tu’utu’uni ke ngāue pōpula ha taha ‘oku tonuhia koe’uhi ko e ngaahi fakamatala *hearsay* pe Sea. Koe’uhi ko e kuonga fakatu’utāmaki eni Sea ‘oku tau hanga ‘o ‘ilo’i lelei pe ‘a e *drugs* mo e ngaahi tila fakapisinisi, malava faingofua ke hanga ‘e ha kau tu’umālie ‘o fatu ha talanoa *hearsay* ke makatu’unga ai hano fakangāue pōpula’i ha tonuhia.

‘I he’ene pehē ko e tu’unga fakatu’utāmaki ia ‘oku ou sio ki he kakai masivesiva e fonuá ni. ‘E malava ‘e he kau mālohí ‘o fakahoko e fakakaukau ko eni ‘oku ou fakatalanoa ki ai Sea, telia ‘a e kaha’u ‘o e fonuá he ‘e ‘eke mai e toto ‘o e tonuhiá ia kia kitautolu fa’u laó Sea.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pe Sea kātaki ko e ‘uhingá pe ki he lēkootí pea mo kinautolu ko eni ‘oku fanongo mai mei mulí. Ko e me’a ko ē me’á ko e ‘uhingá na’a hanga ‘e he kau tu’umālié. Ko e lao ko ení ki he taha kotoa pē Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ko e lao pe eni ki he kau tu’umālié. ‘E lava pe ha taha ia ‘oku ‘ikai ko ha tu’umālie ‘o ha’u ‘ai ha’ane fo’i talanoa ka ko e fua tautau ‘e fai ‘e he fakamaaú. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau fai ‘etau ngaahi leá ko e ‘uhingá ko e kakai ‘oku fanongo maí.

Ko e lao ko ení ‘oku ‘ikai ke pehē mai ki he kau mā’olungá pe, ko e lao eni ki he Tonga kotoa. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō pe au Sea ki he fakahoha’a ‘a e ‘Eiki Palēmiá ka ko māmani lahi ‘oku nau hanga ‘o fokotu’u ‘a e *standard of proof* ki ha hia pe kuo pau ke ke *prove* ia *beyond reasonable doubt*, ta’etoeveiveiua. Ko e fakamo’oni, ko hono ‘uhingá ke fakahaofi ‘a e tonuhiá ha’ane fehalaaki ‘a e faitu’utu’uni mo e ma’u fakamatalá ke ‘alu ai ‘o ngāue pōpula. He ko e toto ko iá ‘e ‘eke ia kia kitautolu fa’u laó Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mafatukituki kia au ‘a e ‘isiu ko ení ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ‘e taha ‘a e Lao e Fakamo’oní he ‘oku ne hanga ‘o fakakau kātoa. Pea kapau ko e ‘isiu ko e hopo ko eni na’e ‘omaí Sea, na’e ‘ikai talamai tu’o taha he ‘e he Fakamaaú ke nau liliu mai ‘a e Lao ko ení mei Fale Alea. Kehe ia mei he fo’i Lao Fika 2 Sea, na’e fokotu’u mai ‘e *Whitten* ia, Fakamaau Lahi ‘i he ‘aho ko iá ke ngāue ‘a e Fale Aleá he ‘oku ‘alu pehē ‘a māmani.

Ko e fo’i lao ko ení Sea ‘oku ou kole atu ki he kau Fakafofongá, Hou’eiki ‘ai mu’a ‘etau faitu’utu’uni ke tataki ‘aki e maamá ‘o e akó mo e lotú. Mahino pē kiate au anga e lalaku homou lotó ka ko u fakatokanga atu ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i ...

Paula Piveni Piukala: Ki he lao ko ení.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kole tokoni atu pē ki he Fakafofongá pe 'e tali ke u ki'i tokoni atu.

Paula Piveni Piukala: Sai pē Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Ko e, ko 'eku kole pē ki he Fakafofongá pea mo e tokoní ko hono 'uhingá pē ko e halafononga pē eni 'etau *process* fa'u laó pea 'oku mei heni leva ki he 'Ene 'Afió pe 'e tali ke fakamo'oni huafa ki ai pe 'ikai. Kei 'i ai pē matapā 'oku 'omai he 'e Konisitūtoné 'o fakatatau ki he halafononga 'etau fa'u laó ke 'alu ai 'a e hala ko ení. Kuo pāloti'i eni pea kapau 'e lau tu'o tolu pea tali 'e he Fale Aleá 'oku 'ikai ko e ngata'anga ia 'o e matapā Sea. Ka ko 'eku ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofongá na'a pehē ko e aofangatukú eni ia. 'Oku 'i ai pē 'etau lao 'atautolu 'oku 'osi 'ave pea 'oku lava pē 'o malu'i mei he ngaahi tu'unga 'oku 'i ai e mafai, 'oku a'u mai pē ki he 'aho ni ka 'oku 'ikai ko e faka'osí pē eni. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō pe au Sea ki he tokoní ka 'oku 'i ai hotau fatongia, 'oku 'i ai hotau fatongia na'a tau fuakava ki he 'Otua te tau failelei'i hotau fatongiá ki he lelei 'o 'Ene 'Afió pea mo e fonuá.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'ai ko ē ke pehē ke tuku pē ke toki 'ave.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Tokoni Palēmia.

Tui Pule'anga 'osi fai ngaahi fakamalanga tatau he Laó 'i he Komiti Kakato

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e fakatonutonu atú he na'e 'osi fai pē e malanga tatau 'i he Komiti Kakató pea na'e 'osi 'oatu e ngaahi 'uhinga kehekehe pea mo e founa hono fa'u 'o e laó. 'Oku fakatatau ia tau pehē ki he Konisitūtoné 'oku fa'u ke tatau ki he tokotaha kotoa pē pea mo e ngaahi makatu'unga na'e 'uhinga ai hono fa'u e laó. 'Oku 'ikai ke 'ai noa'ia, 'oku 'ikai ke fa'u ia ki ha tokotaha. 'Ikai! Fa'u ki he fakalukufuá. Pea 'oku ou tui kuo 'osi fuoloa taimi 'oku mahino pē ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé ni 'a e 'uhinga 'o e lao ko ení 'Eiki Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku vakai mai e kakai e fonuá pea mo 'Ene 'Afió ki he 'etau me'a 'oku fai ko ení. Ko u tatau atu au ia hono toe tālanga'i. Tuku ke mou faitu'utu'uni ka 'oku ma'a atu hoku nimá Sea. 'Ofa atu.

Mateni Tapueluelu: Sea, kole pē ki'i tokoni ki he, tokoni pē Sea ki he lao matu'aki mahu'inga ko ení. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea ko e momēniti koula eni kiate kimautolu 'ene tātāituku e feme'a'aki kau ki he lao ko ení. Pea 'oku ou kole pē laumālie lelei e Feitu'u na 'Eiki Sea kapau 'e 'ohake mu'a 'a e kupu 89 ki he 'uhinga mo e tefito ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangá.

'Oku hanga foki 'e he lao ko ení Sea 'o tānaki mai 'a e 'uhinga makehe 'i he kupu 89 ki he ngaahi 'uhinga 'e 14 'oku 'osi lolotonga tu'u 'i he laó 'oku faka'atā ai e me'a ko e fanongo

talanoa. Pea ko e, ‘oku ua ‘a e lao ‘oku fekau’aki mo ení. ‘Oku mahino pe ia ki he mātu’á ni ‘oku feinga ke tokoni ki hono fuhu’i ‘o e ngaahi hia kehekehe, kau ai ‘a e faito’o konatapú. Pea ko e taumu’á ke faka’atā ha kaungā hia ke fakamo’oni fakafepaki ki ha kaungā hia kehe.

Mahino pē Sea, me’apango pē ‘Eiki Sea na’e ‘omi kehekehe e ongo laó. He ko e fakalea ko eni ko ē ‘o e faka’atā ‘oku ‘omai ko eni he kupu 89 ‘oku pēhē ai, ke tukuange ki he Fakamaau’angá mo ‘enau fakapotopotó, ha me’a ‘oku nau pēhē ‘oku totonu ke faka’atā ē ‘a e *hearsay* pe ko e fanongo talanoá, fakamo’oni fanongo talanoa. Toki mahino ia ‘i hono ‘omai ‘o e lao hono uá ko e taumu’á ke faka’atā ha taha hia ke fakamo’oni fakafepaki *hearsay* ki ha taha ongo kaungā hia. Ko hono ‘uhingá ko e natula ‘o e *organised crime* pe ko e hia fokotu’utu’ú. He ‘oku hanga ‘e he kau takí ia ‘o fokotu’utu’u ‘a e ngaahi alea hiá ke ‘oua ‘e toe ‘i ai ha fakamo’oni kehe. Hangē pe ko ia ‘oku ‘osi hoko ...

<002>

Taimi: 1115-1120

Māteni Tapueluelu: ... pē ‘e ngali ‘e hoko ‘i he kaha’u ....

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea, tapu mo e Feitu’u na ‘e lava pē ke u tokoni ki he Fakafofonga Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea mei ‘osi ‘a e motu’a ni ia, ‘oku nounou pē au ia pea hoko atu ai pē ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘e Sea kātaki

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E vave pē Sea.

Māteni Tapueluelu: Kātaki ‘e ‘Eiki Minisitā, ko u fakanounou atu pē ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko ē homau loto, ko e fo’i fakalea ko ē ‘oku fokotu’u mai, kapau ‘oku fiemālie ‘a e Fakamaau’anga ‘oku ‘i he lelei ‘o e Fakamaau Totonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu Sea. Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Fale ‘Eiki, Sea ko e fakatonutonu Sea, ko e fo’i lao ko eni ‘oku tukuange ‘a e faingamālie ki he ongo tafa’aki lōua, tukuange ‘a e faingamālie ki ha taha ke ne fakamo’oni kau ki he Faka’iloa ‘oku toe tukuange mo e faingamālie ki ha taha ‘oku fakamo’oni ikai ke kau ki he Faka’iloa Sea.

‘A ia ko e me’a ia ko ē ‘oku mahu’inga ai ko ē ‘a e fo’i lao ni Sea, he ‘ikai ke tau tukuange ‘a e lao ko eni ki ha taha pē koe’uhi ke ne tāpalasia ‘a e Fakamaau Totonu. Kuo pau ke tukuange lōua ki he ongo tafa’akí he koe’uhi ko e fakamalanga ia ko eni ‘a e Fakafofongá, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o ta’ota’ofi ‘a e tafa’aki ‘e taha ke kau ki he fakamo’oni Sea.

Sea ko e me’a eni ia ‘oku ngāue’aki ia ‘e māmani lahi, ko e me’a ia ko eni ‘oku fai ia ‘i he ngaahi feitu’u, he ‘oku a’u ‘o ta’u 20 mo e pulia ‘a e Fakamaau Totonu, ‘ohovale hake pē kuo mapuna hake ‘a e Fakamaau Totonú Sea, ko ‘ene mapuna hake ‘a’ana koe’uhi ko e me’a ko e fo’i lao ko eni Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke tonu ke ‘osi ‘a e Fakamaau Totonu ia ‘i he ‘osi ‘a e hopo.

Ko e taha eni ia ‘o e ngaahi ‘elemēniti ‘o e ngaahi lao ke fai’aki hono fakamaau’i ha taha Sea, mei he Fakamaau, konga ‘uluaki ko ē ‘o e lao ‘uluaki paasi Sea, meia taha kia 14, kapau ‘e kakato kātōa ‘a e ngaahi me’a ko iá, he ‘ikai ke ma’u ‘a e Fakamaau Totonu, ‘e hū mai ‘a e lao ko eni. Pea ‘oku tau hanga ‘o *open up* fakaava a e ngaahi matapā ko eni Sea, ki ha taha te ne

lava ‘o kumi ‘aki ‘ene Fakamaau Totonu, ke fakamo’oni ‘o kau ki ai, pē ko e fakamo’oni ‘o ‘ikai ke kau ki ai Sea. Mālō Sea.

Tui fu’u totu’a mafai foaki ki he faitu’utu’uni pe Fakamaau’anga he hopo

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea, ko e fehu’i koula ia pē ko fē fo’i fakaava ‘oku fakapotopoto? Ko fē taimi ko ē ‘oku *right size* ai mo e taimi ko ē ‘oku ‘ova ai? Pea ‘oku ou tokanga pē au Sea ko hono fakalea ko ē ‘i he anga ‘emau vakai ‘amautolu ia, ‘oku fu’u tōtu’a ki he tu’unga ‘oku foaki kakato atu pē mafai ia ki he Fakamaau’anga ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Māteni Tapueluelu: Ko e anga pē ia ‘ene lau Sea, ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku lahi ‘a e fakamo’oni ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ko e Fakatonutonu Sea. ‘E Sea ko e fakatonutonu ko eni he ko e me’a ‘oku ne fakahā ki he Fale ni.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: Fakatonutonu Sea, tuku ki he Fakamaau ‘oku ‘ikai ko e Fakamaau’anga eni Sea, tuku ki he Fakamaau ke ne aofangatuku ‘a e me’a ko ē ‘i falehopo, ko e me’a ko eni ‘oku tau fokotu’u atu ‘a e lao pea mo e faingamālie ke kumi ‘aki ‘a e Fakamaau Totonu, pea kapau leva ‘oku tau nofo kitautolu ke tau fakamaau heni he ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea kapau ‘e me’a ‘a e Hou’eiki ki he ngaahi kupu ko eni ‘oku ‘omai ‘i he 89, ngaahi *exemption* ko ē ‘oku ‘omai he 89, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *condition* pau ‘oku ‘omai ai, ko e me’a ia ‘oku mau ‘uhinga ki ai, kapau ‘oku pehē ...

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tuku hake ‘a e kupu 89.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, ko e me’a ia ‘oku mau ‘uhinga ko ē ki ai, *a, b, c* ‘o a’u ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fo’i tūkunga pau ‘oku ‘omai ‘e he laó ke muimui ai ‘a e Fakamaau’anga. Ko e makehe ‘anga ‘o e fo’i tākaki ko eni ‘oku ‘omi ki he lao ko eni, he ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha toe tūkunga ia ai ‘oku ‘ave pē ia ke fakafuofua’i ‘e he Fakamaau’anga pē ‘a ia ‘oku mau ‘uhinga ko ē ki ai Sea he ‘oku ‘ikai ke *objective* ‘oku *subjective*.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu atu Sea. Ko e lao ko eni ‘e ‘ave ki he Fakamaau’anga, pea ko e lao ko eni ‘e ‘ave ‘o ngāue’aki ‘e he Fakamaau’anga, pea ‘e ‘i ai ‘a e tala tu’utu’uni ai ‘a e Fakamaau Sea. Ko e hā ‘a e fa’ahinga fokotu’u ko ē, he ‘ikai ke ‘ave ia ki he Fakamaau’anga, ko e lao ko ‘eni ‘e ngāue’aki ‘e he Fakamaau, ‘oku ‘ikai ko e lao ko eni ke ngāue’aki ‘e he Fale ni Sea.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘Eiki Sea, ‘oku mahino ia ko e lao ko e ‘ave ki he Fakamaau’anga, ka ‘oku mau ‘uhinga mautolu Sea, ko hono tohi ko ē ‘o e lao ‘a e me’a ke muimui ai ‘a e Fakamaau’anga. Ko e ‘uhinga ko ē ‘a e kole ko ē ‘a e mātu’a ni, ko e lao ko ē ‘oku ‘omai, ke ‘i ai mu’a ha fo’i tūkunga pau ki ai, kae ‘oua ‘e fu’u tukuange tau’atāina pehē ‘Eiki Sea, na’a iku ki he me’a ko eni ‘oku fakatokanga mai ko ē ki ai ‘a 7.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea kātaki pē 'i he toe tu'u tu'o 2, maumau 'a e tu'utu'uni ho Falé 'i he'emaui ngāue. Sea na'e 'osi fakamatala pē me'a ko eni 'i he taimi 'o e Komiti Kakató, he 'ikai ke tu'u hake pē Fakamaau 'o faitu'utu'uni, koe'uhi ko e lelei 'a e Fakamaau Totonú, kuo pau ke fanongo ki he ngaahi fakamo'oni kehekehe ...

<005>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Tokoni Palēmia: ...Pea 'e makatu'unga mei ai 'ene tali pē ta'etali 'a e fakakaukau mo e fokotu'u ko eni, pea ko e founa kuo fai 'e he ngaahi fonua 'Eiki Sea. 'Oku tau 'alu mo e fāliunga 'o taimi pea 'oku tau fa'u lao ki he anga e vilo 'a e taimi 'Eiki Sea. Ko e ngaahi 'aho ni 'oku 'i ai hono anga. Kehe ia mei he ta'u 'e tolungofulu kuo 'osi. Ko e me'a ia 'oku kole ai ko ē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale ni ke tukuange e laó ke 'alu ke fai e ngāue 'Eiki Sea he ko e me'a eni 'oku hoko mai pē he 'aho ki he 'aho e ngaahi māfiunga kehekehe 'Eiki Sea pea 'oku fiema'u ai ke ngāue 'a e 'ū me'a ko eni.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou fiema'u pē ke *focus* pe 'omai 'etau feme'a'aki ki he fo'i kupu ko eni. Ko e lao ko eni 'oku peesi pē 'e taha. Ko e lao ko eni 'oku fokotu'u mai he Hou'eiki Mēmipa e Pule'anga ke liliu e Lao ki he Fakamo'oni 'o tānaki 'a e mafai makehe ko eni 'oku 'amanaki ke foaki 'e he Fale Alea 'i he liliu e lao ki he Fakamaau'anga ke faka'atā 'a e ...ko e hā hono fakalea *hearsay* 'i hono fakatonga 'a e fakamatala fakamo'oni fanongó 'aki e makatu'unga 'o kapau 'oku loto 'a e Fakamaau'angá 'oku 'i he lelei ki he fakahoko ko eni 'a e fakamaau totonú. 'A ia 'oku 'ave e mafai ki he Fakamaau'anga ke nau faka'atā 'a e fakamatala fakamo'oni fanongó 'o kapau ko e tui ia 'a e Fakamaau'anga 'oku 'i he lelei 'o e fakamaau totonu. Ko e fo'i mafai ia 'oku foaki.

Ko e me'a 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 4 fu'u fa'a lahi 'a e lelei 'o e fakamaau totonu 'i he ma'u 'a e Fakamaau'angá. 'A ia ko e fehu'i Hou'eiki 'oku tau fie 'ave e mafai ko eni ki he Fakamaau'anga pē 'ikai? 'O kapau te tau 'ave 'i he'ene tu'u lolotonga tau falala ki he Fakamaau'anga ke fai'aki 'enau tu'utu'uni fakapotopoto 'o ngāue'aki 'enau 'ilo mo e taukei ki he fakamaau totonu ke faka'atā 'a e fakamatala fakamo'oni pe 'ikai 'i ha hopo.

'O kapau 'oku mou loto ke toe 'oatu mo ha ngaahi makatu'unga ke muimui'i he Fakamaau'anga mou fokotu'u mai ke liliu e kupu ko eni 'oku ne hanga 'o fokotu'u ke liliu e Lao ki he Fakamo'oni. Koe'uhī kae nga'unu e feme'a'aki 'o kapau te tau tu'uma'u pē he loto e ke ta'ofi pea loto ē ke 'ikai tau pāloti ka tau hoko atu. He 'ikai toe liliu ha fakakaukau ha taha, ka ko e 'isiu ko fē e me'a 'oku loto ki ai e Fale he ko eni kuo 'osi tali hono lau 'uluakí mo hono lau tu'o ua pea kuo fakatonutonu mei he Komiti Kakato, ko 'etau lau tu'o tolu eni pea kuo fai pē e feme'a'aki he me'a tatau tau foki mai ki he 'isiu. Ko e hā e me'a 'oku loto ki ai e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea te tau tali 'ene tu'u lolotonga pē 'ikai. Kapau 'oku 'i ai ha tānaki 'omai e tānaki fokotu'u mai ke tau toki pāloti ki ai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea te u ki'i ...

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Tokoni atu, 'uhinga pē Sea 'eku toe tu'u hake Sea he 'oku mahu'inga kiate au 'oku mahino ia ko 'etau loto ke tali pē ko e loto 'ikai ke tali. Ka ko e faka'amu 'a e motu'a ni ke 'ohake ange mu'a 'a e fo'i lao tefito'i lao 'oku fai hono liliu ke u ki'i fakatalanoa pē na'a ki'i mahino ange ai 'a e me'a 'oku faka'amu ki ai 'a e motu'a ni.

Sea ko e Kupu A “ ‘e ‘ikai ngofua ki he Fakamaau’angá ke tali ha fakamatala fakamo’oni fanongo kae ‘oua ko e fakamatala ko e kongá ia ‘o e me’a ‘oku fakatotolo ‘e he Fakamaau’anga ki ai.” Kia au ‘Eiki Sea ko ‘ene napangapangamālie ia ke *verify*. Na’a tau ‘osi atu mei he *Vote of no Confidence* ‘ikai ke ‘i ai ha *verification* ia ‘o e ngaahi fakamatala na’e ‘omai ki Fale ni, pea te tau faitu’utu’uni pē ‘oku te’eki ke *verify*.

'Eiki Sea: Kole atu Sea ke fakatonutonu atu e Fakafofongá, tuku e ha’o mo e me’a he taimi hala, ‘ai pē koe me’a ‘oku tau lolotonga fai e feme’a’aki aí, he ko e tu’utu’uni ia ‘a e Fale ni ‘osi fai.

Paula Piveni: Tali ‘e au e fakatonutonu Sea ka u hoko atu koe’uhī ko e taimi.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘ikai ke ke kau koe he talí, ko au ko u tali e fakatonutonu, ka ‘oku mo’oni e ‘Eiki Tokoni Palēmia nofo pē heni.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Sea: Toki ‘osi eni ‘eku kole atu ke tau *focus* ‘i he lao ko eni me’a mai,

Paula Piveni Piukala: Ka u *focus* pē Sea ‘i he ...

<007>

Taimi: 1125-1130

Paula Piveni Piukala : ... kupu A.. pea mo e kupu O.. ko eni ‘oku ‘omai. Ko e tu’u, tu’u faka-*statement* ‘e Sea te u toe lave’i pē me’a ko ení. Ko e fo’i lea ko ē ‘oku ‘ikai ngofua, ‘oku ne hanga ‘o *negate* e ngofuá kae 'oua ‘oku ne toe hanga ‘o toe *negate* ‘a e fo’i ‘ikai ngofuá ‘o foki pē ‘o ngofua. ‘A ia ‘oku pehē pē hono fakaleá kapau ‘e to’o. ‘Oku ngofua ki he Fakamaau’angá ke tali ha fakamatala fakamo’oni fanongo, ko e fakamatala kapau ko e fakamatala ko e kongá ia ‘o e me’a ‘oku fakatotolo ‘e he Fakamaau’anga. ‘A ia ko e *hearsay* fanongo talanoá ‘e lava ia ‘o *submissible* kapau ko e ngāue ia ‘a e kau polisi na’a nau hanga ‘o tānaki mai e ngaahi *hearsay* ko iá ‘o ‘omai ko e fakamo’oni.

Ko e fo’i kupu O Sea, ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a pehē ia ha fo’i *filter mechanism* ke ne *verify*. ‘Oku tau tukuange pē ki he *discretion* ‘a e Fakamaau’anga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā.

Taukave Pule’anga ko e halafononga ‘o ha hopo ko e hala lōloa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e fakatonutonu atu ‘oku pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha *filter* ke ne hanga ‘o *verify* pē te ne hanga ‘o fakatonutonu. Sea ko ‘eku kole pē mu’a ki he Hou’eikí pea mo e Fale ni, ko ‘etau pehē pē ka fiamālie e Fakamaau’angá, ko e Fakamaau’angá ko e fo’i ouau kakato Sea. ‘Oku ‘i ai e fakamaau, ‘oku ‘i ai e loea talatalaaki, ‘oku ‘i ai e loea taukapo, pea ‘oku ‘i ai pea mo e kau fakamo’oni. Ko e halafononga ko ia ke toki fakahoko ha fakamaau’i ha hia Sea, ‘oku toe ‘i ai pē mo e halafononga ki ai. ‘A ia ‘oku toutou ui ‘e he Fakamaau’ ‘a e ngaahi tafa’akí ‘a e loea ‘a e talatalaakí, ‘a e loea ‘a e taukapó.

‘I ai ‘enau ngaahi fokotu’u lao ‘oku fai ai, pea ‘alu ia ‘i ha lau māhina pea toki ki ha ‘aho ‘e toki fakamaau’i ai ha taha.

Ko e ngaahi *mechanism* pē ko e ngaahi naunau ‘o e fakamaau totonú, kuo pau ke lele ia he taimi lōloa Sea. Ko e fakatonutonú ia ‘oku ‘ikai ke tau pehē pē Fakamaau’angá pea tu’utu’uni ‘a e fakamaau’i ai. Ko e fo’i ouau kakato. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fakatonutonú ‘e ni’ihi Sea ‘oku a’u ia ‘o māhina ‘e 6 a’u ‘o ta’u taha, kae ‘oleva kuo ‘alu atu he halafononga ko eni, ngaahi fokotu’u lao, ‘i ai e ngaahi *chamber* ko e ō ‘o talanoa ‘a e ongo faha’i ui e kau fakamo’oni sivilivi’i pē ‘oku lava ‘a e ngaahi fakamatala pea mo e ngaahi kakano ‘o e ngaahi ‘elemēniti ‘o e me’a ke fai ai e hopó pea toki fakahoko,

Lord Tu’iha’angana : Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Fakatonutonú ia Sea ko e halafononga ia ‘oku lōloa.

Tokanga ke mā’opo’opo ngāue Fale he na’e ‘osi tipeiti’i Lao ‘i he Komiti Kakato

Lord Tu’iha’angana : Sea ki’i fakatonutonú atu mu’a pē ko e tokoni atu ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’ú na mo e Hou’eiki. ‘Eiki Sea ko e me’a pē ‘oku ou fie lave atu ai ‘a e motu’a ni ko ‘etau founa ngāue. Pea ko u lave’i pē na’e ‘ikai ke me’a heni e Feitu’ú na ‘i he feme’a’aki fekau’aki mo e lao ni. Pea hangē pē na’e ‘osi ‘ohaké ne ‘osi fai hono tipeiti’i lelei ‘o e lao ni, pea ‘ohake mo e ngaahi faka’uhingá tautefito ki he Tongatapu 7, Tongatapu 4 pea mo e Hou’eiki. Ka ko e me’a pē ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea, he ‘oku toe, ko e natula ko e Fale Alea eni ‘oku toe fakaava ‘o tipeiti’i.

Ka ko e laumālie ‘o ‘etau tu’utu’uni fekau’aki mo e toe ‘oange ha faingamālie ki ha Fakafofonga ‘osi ‘a e lau tu’o 2 teuteu ki he lau tu’o 3 ‘Eiki Sea, ko e ‘uhingá kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mahu’inga’ia ai, ke ne ‘omi hono fakaamamafa pē ko ‘ene toe feinga ke ... Ko e ‘uhingá ‘oku ne mahu’inga’ia pea ne ‘omai he ‘ikai ke toe fai ha tipeiti’i Sea. Ko ‘ene ‘omai pē ‘ene me’a ‘oku fakamamafa ki ai he ko ‘ene mahu’inga’ia mo ‘ene hangē pē na’e ‘ohaké ki he te u pālotti tu’o 3 na’e toe afe’i ha ngaahi loto ‘o liliu e pālotti.

He ‘oku mahino foki ‘oku ‘ikai ke loto ke tali e lao ni. Pea na’e ‘osi ‘ohake ia he kamata ‘e he Tongatapu 7 ko e laumālie ia ‘o e ‘oange ‘etau tu’utu’uni. ‘A ia na’a ne ‘osi ‘ohake. Ko ‘ene fakamamafa pē mo ‘omai tautefito ki he lekootí pē ‘e toe liliu ai ha hikinima ‘a ha taha hangē ko ena na’e ‘oatu ‘a e fu’u mafai ‘oku tau ‘oatu. He na’e ‘osi tipeiti’i pē ia ‘i hono tipeiti. Ko e, na’a tautea ha taha tonuhia ko e ngaahi me’a ia fakamamafa’i, mo e hā e ngaahi poini. Ko ‘ene ‘osi pea me’a ki lalo.

Kapau ‘oku toe ‘i ai ha tokotaha fo’ou, ‘e ‘ikai ke toe tipeiti’i Sea. Pea me’a hake ‘o ‘omai ha’ane ‘uhinga mo fakamamafa pē pea toki fakatonutonú mai pē ‘e he Feitu’ú na. Ko ‘ete tu’u pē ‘o fakamamafa ko e ‘uhingá ko e te u pālotti tu’o 3 na’a toe... Pea kapau leva ‘oku toki ‘i ai ha me’a ‘a e Pule’angá he ko nautolu ‘oku nau taukave’i e laó pea ‘oange ha faingamālie. Tu’u ‘a e tokotaha ko iá ‘o pehē ‘oo na’e pehē ‘e he Fakafofonga kae ‘ikai ke toe tipeiti’i...

<008>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu’iha’angana: ... na’e pehē ‘oku fu’u fā’atā pē tautea’i tonuhia toki ‘oange meimei

takitaha pē Fakafofonga ko e takitaha fakamamafa he'ene kaveinga mo 'ene teuteu he ko e hangē pē ha'ane taukapo ki he pāloti tu'o tolú na'a toe afe ha loto.

Ko ia Sea kuo lele eni ia ke tau toe tipeiti'i pea toe vilo 'ai hake fo'i kupu 'o faka'uhinga na'e 'osi fai kātōa eni he Komiti Kakatō ka ko eni ia te tau toe foki tautolu. Pea ko 'eku tokanga pē Sea na'a toe hoko ia ko ha me'a ke angamaheni ai e Fale ni 'alu pē ki ha lao 'oku 'osi tali ke 'osi e lau tu'o ua pea toe tu'u hake au 'o toe fakaava ke tipeiti'i ka 'oku 'ikai ko e laumālie ia 'o e tu'utu'uni he 'oku 'osi lava lelei hono tipeiti'i 'i he Komiti Kakatō.

Pea ko eni pē na'e fai e kole pea 'oange e faingamālie ki ha tokotaha 'oku fie ai ha'ane toe malanga 'ikai ke toe malanga 'o toe fakaikiiki me'a ko e 'omai pē poini mai 'ene fakamamafa ko e hangē 'e tautea'i ha tonuhia heni fu'u lahi e fu'u me'a 'oku tau 'alu ki he Fakamaau'anga mo e hā pou pou ki ha miniti 'e nima pē ko e, 'osi pē ia pehē ki lalo tu'o taha 'aki ho tu'utu'uni he Fale Alea. Pea 'osi pē ko ia pea kapau 'oku 'i ai ha tali mai mei he Pule'anga tu'u hake 'o 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke 'uhinga pehē he 'oku 'osi mahino pē he lekooti malanga'i mai ia taukapo ko ē malanga'i atu e tali nau kei tu'u pē 'ikai ke pehē. Kapau na'e pehē Sea taki tu'o taha pē na'e 'osi 'a 7 'osi 'a 4 'osi toki 'oange e faingamālie e Pule'anga ke nau tali ki ai he kuo tau 'osi hikinima.

He ko e ko 'eku hanga pē 'e au 'o tokoni pē Sea ki he anga e ma'u e motu'a ni pea mo e anga 'etau tu'utu'uni he ko eni te tau ava ē te tau toe tipeiti 'o foki ki he me'a ko ē na'e fai he Komiti Kakato he fo'i lea mo e ki'i kupu mo e faka'uhinga na'e 'osi ma'ala'ala kotoa ia 'i he Komiti Kakato.

Ka ko e faingamālie ko eni 'oku 'omai he tau tu'utu'uni ke te toe malanga he 'osi e lau tu'o ua 'oange e laumālie ko ia, 'omai e fo'i fakamamafa 'omai 'ete poini 'osi pē me'a kita ki lalo hoko atu e tokotaha 'osi hoko atu e tokotaha mā'opo'opo tau pāloti pea tau hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Sea. Ki'i ...

Tui 'oku vaivai 'a e kupu O fo'ou 'oku tānaki fo'ou mai

Mo'ale Finau: Kole ke u ki'i fakahoha'a atu pē Sea te'eki ke u ma'u ha faingamālie ke u ki'i fakahoha'a he lao ko eni Sea mālō. Sea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e laumālie foki 'o e laó hono 'omai ki he Fale Alea ke fakapapau'i 'oku tau pehē ke fakapapau'i 'oku kakato 'a e ngaahi 'elemēniti kotoa pē ke tokoni ki he Fakamaau'anga. Ko hono 'uhinga Sea ke 'oua na'a 'i ai ha vaivai ha fa'ahinga me'a 'o makatu'unga mei ai ha tu'utu'uni 'oku 'ikai ke a'usia ai he Fakamaau Totonu. Ko u tui Sea ko e taumu'a ia 'o e ...

Sea ko u tokanga ki he ki'i kupu ko eni 0 ko eni. 'I he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku vaivai e ki'i kupu ko 'e ē. Pea te u 'oatu pē 'e au 'eku fakakaukau Hou'eiki koe'uhí ko e 'amanaki ke tau hiki nima ke ne hanga 'o 'omi 'a e 'uhinga 'oku ou hiki nima ai 'Eiki Sea. Ko e kupu tānaki fo'ou ē 'Eiki Sea kapau 'oku fiemālie Fakamaau'anga 'oku 'ilo lelei he Fakamaau Totonu 'Eiki Sea 'oku vaivai ia.

Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea he 'e mo'oni pē ia 'oku ma'u he Fakamaau ia e poto mo e taukei 'oku mo'oni te ne sivi 'elemēniti kotoa pē 'oku fiema'u ke fakamo'oni'i mo'oni ia. Ka ko u tui 'Eiki Sea 'oku pulia mei hē 'a e me'a 'oku totonu ke tau fokotu'u ki he lao ki he fo'i kupu ko 'e ē ko hono 'uhingá kae lava ke 'oua 'e toe 'i ai ha faingamālie 'o e Fakamaau'anga ke vaivai 'a e Fakamaau ke vaivai.

Ko ia Sea te u fokotu'u atu pē 'a e ki'i fakatonutonu ko eni pea hili ko ia pea te u fokoutua ki lalo. Fēfē ke tau pehē **kapau leva 'oku fiemalie 'a e Fakamaau'anga kuo kakato 'a hono fakamo'oni'i 'o fakatatau ki he hia kuo faka'ilo ki he lelei 'o e Fakamaau Totonu.** 'Eiki Sea 'oku ou ongo'i 'e fefeka ange ia he'ikai ke toe 'i ai ha *choice* 'a e Fakamaau ke fai 'aki pē 'ene ongo. Ongo'i fiemālie 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku 'i he, ko e Fakamaau 'oku 'i ai pē Fakamaau ...

'Eiki Sea: Kātaki pē Ha'apai 12. Kalake kole atu ke tuku hake ke me'a ki ai e Hou'eiki.

Mo'ale Finau: 'Io.

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

Mo'ale Finau: Ko e fakahū atu pē fakatonutonu pea 'osi ko ia pea, kae tukuange e malanga ke 'alu. 'Eiki Sea ko e 'uhinga e motu'a ni 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ... fakatonutonu he 'oku mahu'inga 'aupito pē 'a e pōini ko eni 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Sea. Ko e Fakamaau'anga 'oku fua tautau he 'e Fakamaau pē 'e tui ki he fakamo'oni pē 'ikai. 'Oku 'ikai ke pehē ko e ha'u pē ko ē fo'i fakamo'oni tali fakalukufua 'o 'oatu ki he Fakamaau ke ne hanga 'o tali pē 'e ngali mo'oni pē 'oku loi 'a e Fakafofonga ko ē pē ko e tokotaha 'oku ne fai 'a e fakamo'oni ko ia tatau tofua pē mo eni ke 'oange ha faingamālie ke ne fua tautau pē 'oku tonu 'a e *hearsay* pē ko e tokotaha na'e fanongo talanoa ko eni hangē ko e me'a 'a Tongatapu 4 ko ha keisi ki he faito'o konatapu.

Ko e me'a ia ko ia 'oku 'ikai ke tali, 'ikai ke 'alu atu pē ko ē 'a e fo'i *hearsay* pea tali ia 'ikai 'e 'ave he ko e faingamālie ke 'oatu 'a e me'a na'e fanongo ki ai kae toki faitu'utu'uni leva e Fakamaaupē 'oku tui ki ai pē 'ikai.

<009>

Taimi: 1135 – 1140

'Eiki Palēmia: ... Pea 'oua 'e pehē ia 'oku pau pe me'a ia 'oku tali ai pē. Ko e fakatonutonú ia Sea, mālō 'aupito e ma'u faingamālié.

Mo'ale Finau: Sea, 'oku ou tui pe Sea kuo taimi e mahino e Falé ni. Ko e taimi ko ē 'oku *express* ai ha'atau *opinion* he Fale ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke hala ia 'ikai ke hanga 'e ha taha ia 'o ta'ofi.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 fai ho'o fakatonutonú ke me'a ki ai e Hou'eiki

Mo'ale Finau: Ko 'eku 'uhingá

'Eiki Sea: Pe 'e tali pe 'ikai ko e ho'o fakaleá.

(Ko ē kongā eni lea 'a e Fakafofonga Ha'apai 12 na'e tu'utu'uni Sea ke to'o mei he miniti)

'Eiki Palēmia: Sea, ko e fokotu'u atu eni ke kole fakamolemole e Fakafofongá pea to'o e lea ko ē he 'okú ne lau ia ki he Fakamaau'angá.

Mo'ale Finau: 'Ikai

‘Eiki Palēmia: ‘A ‘ene fo’i lea fakamuimuí ke to’o meí he lekooti pea kole fakamolemole ki he Fakamaaú.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku *opinion* ‘Eiki Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Ai hake lekooti ke tau sio ki ai Sea

Mo’ale Finau: Sai pe ia, ko ‘eku *opinion* pe ‘aku, ‘osi fakalea atu Sea

‘Eiki Palēmia: Ke faka’ilo faka-Fale Alea

Mo’ale Finau: Ko ‘eku *opinion* ‘a’aku

‘Eiki Palēmia: Ke lau ia ke *integrity* ko e ma’uma’uluta e Fakamaau

Mo’ale Finau: ‘E Sea ‘e ‘osi e Falé ni

‘Eiki Sea: Ha’apai 12, fakafoki ho’o me’á kapau na’á ke lau ki he Fakamaau’angá.

(Na’e to’o mo e me’a ‘a Ha’apai 12 ko eni mei he Miniti he’ene fakafoki ‘ene lau ki he Fakamaau’anga)

‘Eiki Sea: Mālō, hoko atu

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘e ‘osi e Falé ni hono faka’ilo. Ko ‘ene fie lea hake pe ha taha ‘oku fefeka, faka’ilo. Tonu ā Sea ke ui e Falé ni ko e Fale faka’ilo.

Lord Tu’ilakepa: Sea

‘Eiki Palēmia: Sea fakamolemole pe Fakafofonga ka ‘oku ‘oange pe ke hangē ko ho’o me’á ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea kapau ‘oku fokotu’u ‘e ha taha ha’ane *opinion*, tuku ange ke malanga.

‘Eiki Palēmia: ‘I he tu’utu’uni ‘a e Falé

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ‘okú ke fakatonotonu e me’a ‘a Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Sea

‘Eiki Palēmia: Me’a he ‘oku ne pehē mai ‘e ia Sea na’e hala ‘eku fokotu’u na’á ke talí.

Mo’ale Finau: Na’á ne fakahoko mai ‘e ia ‘Eiki Sea

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’ú ‘aku, fai e fakatonotonú Sea pea kole ki he Fakafofongá ke me’a ki lalo fakamokomoko pe. Ko e me’a ko ē na’á ku fakahoko atú na’e tali ‘e he Feitu’u na ‘a e fakatonotonu ko iá. Ke tau nofo ‘i he tu’utu’uní. ‘Oku lava pe tautolu ia ‘o ‘ikai ke tau *agree* ki ha me’a. Kae nofo ‘i he tu’utu’uní, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ‘a e Fale ko ení pea mo hono malu’i tautolu he *priviledge* e Fale Aleá ke tau nofo ai tautolu ‘o tā takai holo he me’a ‘oku ‘ikai tonu ke fai.

Tau nofo ke 'ai e ngeia 'o e Falé ke hoko, mahino ko e Fale Alea ka 'oku 'ikai ko ha Fale kē mo e Fale tau lau, mālō.

Fokotu'u tānaki Ha'apai 12 ki he Kupu 2 'o e Lao

Mo'ale Finau: Mālō Sea, ka u faka'osi atu. 'Oatu ā 'eku fokotu'u 'aku Sea kae nounou. Ko 'eku fokotu'u 'oku pehē; kapau 'oku fiemālie e Fakamaau'angá kuo kakato 'a hono fakamo'oni'i 'o e hia 'oku ou faka'iló ki he lelei 'o e fakamaau totonú, ko ia pe Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e, fakamolemole pe 'e Fakafofonga 'Eua 11, tuku ke mau ki'i malanga he 'oku mo'oni e me'a 'a e Ha'apai 12. Na'e 'ikai ke ma'u ha mau faingamālie ke mau lea.

'Eiki Sea: Kātaki pe 'Eiki Nōpele, 'oku tau kei ngāue ki he fokotu'u ko ē 'a Ha'apai 12. 'A ia ko ho fakatonutonu kapau 'oku fiemālie e Fakamaau'angá. Toki tānaki ki he Kupu 2, kuo kakato 'a hono fakamāu'i ko ia

Mo'ale Finau: Hono fakamo'oni'i 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Kuo kakato 'a hono fakamo'oni'i 'oku 'i he lelei 'o e Fakamaau'anga Totonu, ko ia

Mo'ale Finau: 'Io, ko ia Sea

'Eiki Sea: Kalake te ke lava 'ohake e fakatonutonu ko ení

'Eiki Minisitā Fefakatau'akí: Sea, ko e ki'i Sea ko e ki'i tokoni atu pe mu'a ki he fakatonutonu ko eni 'a e

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé. Ko 'eku tokoní Sea ko e lao ko ení ko e Lao ki he Fakamo'oni. Pea ko 'etau liliu ko ē 'e tautolu ko ení 'oku fokotu'u mai ko e kupu 89 pe ia, 'a e lao ia 'oku kupu mahalo 'oku 100 tupu. Ka 'okú ne fakaikiiki mai 'e ia me'i he Kupu 1 'o a'u mai ki he Kupu 89, 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai ko ē 'a e Fakafofongá.

Ko u kole mu'a ki he Fakafofongá kapau 'e me'a hifo pe ki he laó. Ko e me'a ko ē 'oku fakamatala ki ai 'oku 'osi lave kātoa 'ū kupu ko ē. Ko e lao fakamo'oni eni Sea, ko e ki'i kongá pe eni ia 'e taha 'oku tau hanga 'o liliú kapau 'e me'a ki ai 'oku 'osi talanoa kātoa pe laó me'i he Kupu 1 ki he fokotu'u ko ena ko ē 'okú ne fokotu'u maí.

Ko e 'uhingá pe Sea ke ki'i fakahoko pe 'etau ngāué ke hoa pe mo e Falé ni

Mo'ale Finau: Sai pe Sea kapau 'oku mo'oni e fakamatala 'Eiki Sea na'e 'osi kakato mai pe me'i mu'a pea sai pea fai mo e fakamo'oni Sea. Ka ko e laumālie ko ē ko u 'oatú Hou'eiki ki tau fakapapau'i mu'a 'oku maau lelei e lao koení ki ai. 'Ika ke u tui au 'Eiki Sea 'i he fo'i me'a ko iá ke 'ave ki he Tu'í ke ne toki hanga o *reject* mai e laó, tau fai hotau fatongia Hou'eiki.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘a ia ‘okú ke fakafoki ho’o fokotu’ú

Mo’ale Finau: ‘Io kapau kuo kakato mei mu’a, kapau ko e tu’u ia ko ē ‘e *refer* e Fakamaau ki he ngaahi fo’i kupu ko ē mei mu’a aí.

‘Eiki Sea: Mālō

Mo’ale Finau: Ko ia pe Sea mālō

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u

Lord Tu’ilakepa: Tapu pe pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fale Aleá ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tu’u pe au koe’uhí Sea ko au na’e Sea Komiti Kakatō. Pea ‘oku totonu pe ke ‘i ai ha’aku lave ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu’ilakepa: ... fekau’aki pea mo e lao ko ení. Fakatulou atu pē Hou’eiki, mahalo pē te u ngaue’aki pē ta’u lahi he ngāue he Falé ni koe’uhí ke mou me’a máí ke ‘i ai pē ha ki’i kongá ‘i he tu’unga ‘o e ako lelei na’a mou faí ‘i he fonuá ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko au ‘oku ou tui ki he lao ko ení ta’etoeveiveiua kae ‘oatu ‘eku faka’uhingá. Ko e me’a ‘oku ou kole atu aí, kau ma’u mata’itohi *LLB* ‘i he Laó mo moutolu ‘i he ma’u mafai laó, tuku ke u ‘oatu e ki’i faka’uhinga tu’a ko ení. Kia au ‘i he’eku faka’uhingá, ko e kupu 89 ‘Eiki Sea ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ngofua ‘i he Fakamaau’angá ke tali ha fakamo’oni fanongo kae ‘oua. Taimi ko ē ‘oku hiki ai ha tukuaki’i, tatau pē he *drugs* pe ko e hopo hia mo e me’a kotoa ko iá ‘oku talamai leva he ‘e fo’i kupu ko ení, ko e ngaahi me’a ‘oku tu’u kehe mei aí. Minisitā Lao ki’i fakatonutonu mai ia pe ‘oku mo’oni e me’a ko ení, ‘ia *a* ko e fakamatala kongá ia ‘o e me’a ‘oku fakatotolo ‘e he Fakamaau’angá ki aí.

Lolotonga atu pē hopó ia kuo ‘i ai e ngaahi fakamatala ia ‘i he hopó na’e ‘ikai hiki ia ‘i he tikité pea ‘oku talamai leva ‘e he kupu *a*, ‘oku ‘i he Fakamaau’angá ke fakatotolo. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ko e hā hono founa e *process* ka ko u ‘oatu pē ki’i fakatātā ko ení Hou’eiki. Lolotonga atu pē hopó ‘o e faka’ilo hia ha taha koe’uhi ko ‘ene fakatupu ha mate ‘e ha taha kehe pea fai ai ‘a e taha ko iá lolotonga ‘e ne ‘amanaki maté pea ‘ikai toe mahalo ‘e toe mo’ui ha fakamatala. ‘Ikai ke ngofua he Fakamaau’angá ia ke fai ha fakamatala, ko e me’a pē ‘e hokó ‘ia au he’eku vakai ‘e ta’ofi he Fakamaau’angá kae vakai’i pe ko e mo’oni ‘a e fakamatala ko ení ‘i he fakatotolo ‘o hangē ko e kupu *a*.

Kupu si’i, na’e fai e fakamatala pea fanongo ki ai ‘a e tokotaha ko iá ‘oku fokotu’u ke fakahala’ia’i ‘aki ia ‘o fakamatala fakamo’oni ko iá. Ko e ngaahi me’a eni ia ‘e Hou’eiki, lolotonga pē hopó ia ‘oku ‘asi hake ‘a e ngaahi fakamatala na’e ‘ikai tohi ia. Ka ‘oku talamai he kupu 89 he ‘ikai ngaue’aki ‘a e ngaahi fakamatalá. Kuo pau ke fakatotolo’i ‘a e ngaahi me’a ko ení. ‘Alu hifo Hou’eiki meimei kotoa kotoa, ko *e* ko *d* fakamolemole.

Lolotonga atu pē hopo faka’iló ‘ohovale pē kuo fakafisi mai e tokotaha ia ‘o fakatatau mo e kupu 17 mo e 23 ‘ohovale pē ‘oku fakafisi mai ia ‘oku ‘ikai ke toe fakamo’oni ia. ‘Oku ne talamai ‘e ia ‘a e toe me’a kehe ‘i loto he Fakamaau’angá. Pea ‘i he pehē ‘oku ‘i he Fakamaau ke ne tu’utu’uni, mahalo pē ki he kau ngāué pe ko koe loeá ke ke fai ha’o ngāue fakavavevave

koe'uhí kuo 'ikai ke toe kau 'a e tokotaha ko ení 'i he fakamo'oni 'i he hopo ko iá 'Eiki Sea, fakatatau mo e kupu 17 mo e kupu 23.

Hou'eiki lave kupu *f* 'ohake he hopó ha fakamatala ki ha me'a na'e 'osi lesisita kia au 'i he'eku vakai, kuo pau ke ta'ofi he Fakamaau 'a e ngaahi fakamatala ko iá kae kumi 'a e lesisita, kumi 'a e lekootí mei he Pule'angá ke 'omai ke fakamo'oni'i 'aki 'a e hopo ko iá 'Eiki Sea. Ko e kotoa kotoa 'Eiki Sea 'eku vakai pea ko e me'a 'oku ou tui ai ki he lao ko ení, 'oku 'ikai ngofua he Fakamaau'angá ke fai ha fakamatala. Tatau ai pe ia pe ko e hā ha hopo, 'ohovale pē 'oku 'asi hake ha fakamatala kuo pau 'i he Fakamaau'angá ke ne vakai'i pe ko e mo'oni 'a e lekooti pe ko e lesisita ko iá 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u vakai hifo kotoa kotoa e fo'i kupu 'e 14 na'e me'a ki ai 'a e Fakafofongá 'oku meimei lave ia fekau'aki mo e fakamatalá. 'O kapau 'oku 'ohake he Fakamaau'angá ka 'oku 'ikai ke 'i ai hano fakamo'oni, 'oku 'i he Fakamaau'angá ke ne hanga 'o vakai'i 'a e me'a ko iá ke fakamo'oni'i 'oku mo'oni pea 'oku tonu 'aupito 'aupito pē kupu 89, 'e 'ikai ngofua ki he Fakamaau'angá ke fakamatala fakamo'oni fanongo.

Ko e kupu *o* ko e me'a 'oku ou tui ki ai 'e Hou'eiki, kapau 'oku 'ilo 'e he Fakamaau ko e me'a totonu pea kapau 'oku 'ikai ke fiemālie ki he ngaahi me'a 'e 14 ko ení 'o fekau'aki mo e ngaahi fakamatala fanongo 'i he ngaahi me'a. Kapau te mou me'a hifo 'i he ngaahi kupu 'e 14 ko ení ko e fanongo, ko e ngaahi fakamatala fanongo pē. Ka 'oku 'i he Fakamaau fakatatau mo e kupu *a* ke fakatotolo'i 'a e ngaahi me'a fakamatala ko iá 'Eiki Sea. Sea, Hou'eiki ko 'eku ma'ú pē 'aku ia. ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'ilakepa: ... pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, tau tali mu'a he ko e me'angāue eni 'oku 'ave ke ngāue he Fakamaau'anga. Pea 'i he Fakamaau leva ke ne vakai'i kotoa *a, b, c, d, e, f, g* a'u kia *l*, ko e ngaahi fakamatala fanongo kotoa ko ia 'oku tautau kotoa 'ia (*a*) 'e Sea hūfanga 'i he fakatapu, 'oku 'i he Fakamaau'anga ke ne fakatotolo 'a e ngaahi talanoa fakamatala ko eni 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga na'a faifai 'eku, ko u pehē 'e au ia ko e ngaahi kupu 'e 14 ko eni ko e ngaahi me'angāue ki he ngāue faka, 'ikai, ko e ngaahi me'a 'oku hoko lolotonga 'a e fakamaau, fai ha fakamatala *hearsay*, ka 'oku 'i he Fakamaau ke ne fekau ke fakatotolo'i he 'oku 'ikai ngofua ke 'ave 'a e fakamatala *hearsay* ki loto ki he Fakamaau'anga Sea, leveleva 'a e malanga, ka u tatau atu.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oatu pē mu'a ha ki'i fakahā ki he kupu'i lao ko eni, ko e anga eni ia 'a e vakai 'a e motu'a ni Sea, na'e 'i ai pē 'uhinga na'e tuhu'i pau ai 'e he kupu ko eni 'a e ngaahi makatu'unga pau, 'a eni ko ē 'oku 'alu hifo 'o ngata 'i he (*n*). Ko hono 'uhingá Sea ko e anga eni 'eku vakai pea ko ē 'oku 'osi 'omai pē 'e he kau Fakafofonga 'a e 'uhingá, na'a faifai kuo tau fakaava ha matapā, 'o hoko ia ko e palopalema.

'Oku ou tui ko nautolu ko ē 'oku nau taukei 'i he mala'e ko ē 'o e lao, 'oku lahi 'i he ngaahi lao ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole pē 'Eiki Sea, ko e ki'i kole ki he Fakafofonga, 'ai ange pē ha kupu ka tau 'unu mu'a koe'uhí he te tau faka'uhinga 'omai pē ha kupu 'i heni koe'uhí ka tau hoko atu.

Tui 'oku fakaava he **kupu o** 'a e matapā ke hoko ai palopalema he Fakamaau'anga

Taniela Fusimālohi: Tuku pē mu'a Sea ke fai pē 'eku fakamamafa, mo 'eku poini. He koe'uhi ko e me'a ia 'oku fakangofua 'e he Feitu'u na. 'A ia ko 'eku pehē Sea, na'e 'i ai 'a e 'uhinga mālie mo e 'uhinga mamafa na'e tuhu'i pau pē ai 'a e ngaahi tefito'i me'a ke fai ai 'a e faka'atā ko eni. Ko 'etau a'u mai ki he kupu (o), 'oku hanga 'e he kupu (o) 'o fakaava 'a e matapā na'e 'uhinga 'a e lao ke 'oua 'e fakaava pehē'i 'e hoko ai 'a e palopalema ko eni 'oku lolotonga fai ai 'a e ngaahi malanga.

Ko e anga 'eku vakai 'a'aku Sea 'oku pehē ni 'oku 'ikai ke totonu ke 'i ai ha kupu (o), pea kapau 'e 'i ai ha kupu (o) 'ai ke mahino hangē ko hono tuhu'i mai 'e he hopo ko eni, talamai pē ko (o), 'e faka'atā ha fakamo'oni fanongo 'i he sīpinga ko e tohi fakaheka uta mo ha ngaahi tohi tatau mo ia.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: ... ke ngāue'aki 'i he Fakamaau'anga ...

Lord Tu'ilakepaa: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11, me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu Fakafofonga meia (*a* kia *n*) fakamolemole 'oku 'ikai ke 'i ai ha *hear* fakamatala *say* ai, 'oku tapu ia 'i he Fakamaau'anga. Kapau te ke me'a hifo ki a (*a* ki a (*n* pea ko (*o* leva 'oku tānaki mai leva ki he kupu e lao ko eni, kuo pau ki he Fakamaau'anga ke fiemālie 'oku 'i he lelei 'i he Fakamaau Totonu, ngaahi me'a kātoa e tafa'aki ko ē ko e fanongo 'ata'atā pē. Ka 'oku talamai 'e he kupu *o* he 'ikai ke ngāue 'aki 'a e founga ko ia. Mou me'a hifo ki he kupu *a* kia *n*, ko e fanongo 'ata'atā pē ia, ka 'oku 'ikai ke ngofua ia 'i he Fakamaau'anga.

Māteni Tapueluelu: Sea kole atu mu'a ke ki'i kātaki pē 'a e 'Eiki Nōpele kae fai atu ha ki'i tokoni mo ha ki'i fakatonutonu pē Sea, ko e kupu *a* ko ē kia *n* ko e 14 ko e 'u kupu ia 'oku faka'atā ai ko ē 'a e fanongo talanoa. Pea 'oku tānaki atu leva 'a e o ki ai, kapau 'e tu'u pehē 'a e o ha me'a pē 'oku pehē 'e he Fakamaau'anga 'oku kaunga tonu ki he Fakamaau Totonu, ka mate 'a (*a* kia *n*, ka tu'u pē 'a *o* 'ata'atā 'Eiki Sea, mea'i pē 'e he Feitu'u na 'oku 'atā pē ia.

Ko e me'a ko ē 'oku mau tokanga ki ai kapau 'e pehē, fakalea 'a (*o* 'o pehē, 'oku 'atā ke fakamo'oni ha taha hia ki ha kaungā hia. 'Ai ke pau, ko hono 'uhinga, ko e 'uhinga ia hono liliú ko e lao ko eni fika 2 'e muimui atu heni 'Eiki Sea, toe faka'atā ke fakamo'oni 'a e kaungā hia ki ha kaungā hia kehe, kae fokotu'u mai ha fo'i 'uhinga makatu'unga pau, kae 'oua 'e fu'u tukuange 'atā pehē.

'Eiki Palēmia: Sea Ko e ki'i fakatonutonu pē Sea kātaki. Ko e 'uhinga pē 'e pehē leva 'e ha taha ia na'e 'ikai ke hia, kapau 'e 'ai leva 'a e fokotu'u 'a e Fakafofonga, ke ha taha kaungā hia, pea fēfē leva ha taha ia na'e 'ikai ke fai 'e ia 'a e hia ka na'e fanongo ki he me'a na'e hoko, 'a ia ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Sea ...

Māteni Tapueluelu: Sea kole ke 'oatu mu'a 'a e makatu'unga 89 (*a*).

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea ko e 'uhinga pē ia 'a e ki'i fakatonutonu. Pea 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke fai ha'o tu'utu'uni ki he fakatonutonu, kae toki hoko atu 'a e Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Ko e fakamatala ko e kongā ia 'o e me'a 'oku fakatotolo 'e he Fakamaau'anga ki ai, 'atā ia 'i he (*e* Sea).

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 8, 'oku ou tali 'a e fakatonutonu ko ia 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki ha taha hia, 'atā pē ia, ha taha pē, te ne lava 'o, 'e lava pē 'e he Fakamaau'anga tali 'ene fakamo'oni.

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea ka ko 'ene me'a mai 'oku ou 'uhinga atu au 'i he (*a* 'oku 'atā ia ai, 'ai hake angé 'a e kupu (*a* kātaki. Ko e fakamatala ko e ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Mateni Tapueluelu: ... kongā ia 'o e me'a 'oku fakatotolo he Fakamaau'anga ki ai ha taha 'oku fakamatala mei tu'a, 'oku fakatotolo ia he Fakamaau'anga.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 ko u tali ho fakatonutonu he fakamalanga ko eni 'a e 'Eiki Nōpele. Ko e Kupu 89 mei he a ki he *n* ko e ngaahi makatu'unga ia 'oku faka'atā he lao ke fakangofua e Fakamaau'anga ke ne tali ha ngaahi fakamo'oni fanongo. 'A ia ko e ngaahi makatu'unga 'i he tu'u ko ē 'a e lao he 'aho ni 'oku fakangatangata pē ki he ngaahi tu'utu'uni 'oku tuhu ki ai e lao 'i he (*a* ki he *n*). Ko e (*o*) ko eni 'oku tānaki he lao fakaangaanga ko eni. 'Oku ne toe foaki atu 'e ia 'a e makatu'unga fo'ou 'a ia ko hono fakaivia'i e Fakamaau'anga ke nau fuatautau pē te nau tali 'a e fakamo'oni makehe mei he ngaahi makatu'unga 'oku faka'atā he lao mei he (*a* ki he *n*).

Ko e fo'i mafai Hou'eiki 'oku fai ki ai e feme'a'aki. Ko e fakamalanga pē te mou tali pē ta'etali 'a e fo'i liliu ko ia, pe 'oku mou loto ke 'ave e mafai ki he Fakamaau'anga pē 'ikai 'o kapau 'oku mou loto ki ai ko e hā e ngaahi fakangatangata 'oku fiema'u ke tānaki ki he (*o*) 'i hono liliu he 'aho ni. 'O kapau 'oku 'ikai ke mou tali mou fakamalanga 'o fakaloto'i mou kau Fakafofonga ke 'oua te nau tali 'a e pālōti me'a mai 'Eua 11 he 'oku mei 'osi, ko u tui 'oku tonu ke a'u ki he 12 'oku tau pālōti.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: 'Osi mahino mo mā'opo'opo e ongo tafa'aki mo e ngaahi feme'a'aki.

Taniela Fusimālohi: Ka e faka'osi atu pē 'eku poini 'a'aku ia Sea 'a 'eku foki ko ē ki he 'uhinga na'e 'i ai e 'uhinga na'e fokotu'utu'u pehē ai e kupúko'e'uhī ke fakahaofi 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga na'a hoko ha palopalema. Ka ko 'eku fokotu'u 'a'aku Sea, ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tau fakalea ai pē 'a e me'a ko ē na'e 'omai 'e he hopo ko eni hono olá. Ko e me'a eni ia 'oku fekau'aki pea mo e ngaahi tohi mei tu'apule'anga 'oku faka'atā mo ia ko e fakamo'oni fanongo. Ko e hā 'oku 'ikai ke tau hanga ai pē 'o 'ai ha kupu pehē mo tau 'alu māmālie pē na'a hoko ha palopalema he 'oku lava pē tautolu he 'aho ni 'o sio atu ki he kaha'u 'e 'i ai e palopalema 'e ala hoko hono hono fakahū ha kupu pehē. Ko e kupu ia ko eni 'e ngāue'aki ia 'e he kau loea 'e ngāue'aki ia he loea ke takitaki ha fa'u 'ene mahafu ke fai'aki 'a e tipeiti ki he Fakamaau'anga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u kole atu pē te u lava 'o tokoni ki he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ia 'e 'alu ki ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u fie tokoni atu ki he Fakafofonga Sea. Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Fale 'eiki. Sea ko e fo'i lao ko eni ko hono 'omai ia ko ha kaungā hia. Mei he fo'i 14 ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki Sea ne 'osi *cover* kātoa ia he kau fakamo'oni, he ko e tokotaha ko ē ko e *informer* kātaki pē Sea he'eku ngāue'aki e fo'i lea ko eni, ko ha tokotaha ia na'e kau 'i he kaungāhia pea ko e tokotaha ia 'e lava ke lea 'o hopo kitu'a pē mei he hia 'o hoko ko ha fakamo'oni ma'a e faha'i 'e taha. Sea ko e kaveinga ia 'o e fo'i lao ko eni Sea, ko 'etau 'alu 'o a'u kātoa e fo'i 14 'oku 'ikai ke nau lava 'o puke e tokotaha ko eni 'oku faihiā, pea 'oku 'i ai leva e ki'i matapā ai, *it's a very small window* 'Eiki Sea 'uhī ke lava e tokotaha kaungāhia 'o hū kitu'a 'o lava 'o kau pea mo e faha'i 'e taha. Ko e poini ia Sea he koe'uhī ko e kātoa e ngaahi fakamatala ia 'oku 'osi *assess* kātoa pē ia meia 'uluaki kia 14 pea kapau 'oku 'ikai ke fihia ai 'e lava pē ia 'o fihia 'ia 'uluaki, 'e lava pē ia 'o fihia 'ia nima, pea kapau ko e taha ki he 14 'oku 'ikai ke fihia ai Sea ko e ki'i fo'i matapā ko eni 'i hono fika 15 'e kei ava pē Sea.

Ko 'etau kumi eni e fakamaau totonu Sea ko fē tokotaha ko ē 'oku ne fiema'u e fakamaau totonu ko e lao ke ne lava 'o 'oange 'a e faingamālie ko ia Sea. Pea ko e lao ko eni Sea he 'ikai ke fakamaau'i e tokotaha he 'ikai ke hoko ia ko ha fu'u, he me'a ko ē na'e fakamalanga ki ai 'a 11 'e ngāue'aki he kau loa.

'Eiki Sea 'oku 'ikai ke taumu'a pehē 'a e lao ia ko eni, ke 'ave ha me'a ke fakaivia'aki e kau loa ke nau hoko 'o tāpalasia e fakamaau totonu Sea mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ke faka'osi atu 'eku poini. 'Oku 'i ai foki 'a e fakamatala eni 'oku pehē. Ko 'etau muimui eni ha Lao ki he Fakamaau Hia 'a e Pule'anga Pilitānia. Sea 'oku lelei pē ia ke tau muimui 'i ha ngaahi lao 'o e ngaahi fonua pehē ni, ka 'oku 'i ai pē e taimi ke tau siosio lelei ki he'etau tūkunga na'a hoko e muimui ko ia ko ha me'a ia ke tau fihia ai mo toe fai ha fakatonutonu 'oku lahi ange, ka u 'oatu pē ki'i fakatātā ko eni Sea. Tu'u atu pē 'a e fānau 'a e mehikitangā nau ō atu ki he 'api e fa'ētangata 'omai e kātoa e tokonaki ko ē na'e tuku ai ta'epoaki...

<007>

Taimi: 1155-1200

Taniela Fusimālohi : .. 'i he lao hia ko ia 'a Pilitānia ko e kaiha'a ia. 'I he lao tukufakaholo ko ē 'a e fonuá 'oku 'atā pē.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea, fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi : Sea ka ko 'eku 'uhingā 'aku ia 'e 'i ai e taimi te tau muimui atu..

'Eiki Sea : Fakatonutonu me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e fakatonutonú 'oku 'ikai 'atā ia he lao tukufakaholo. 'Oku 'osi to'o 'e Tupou I 'a e me'a ko iá kae fai, foki mai ki he lao ko ē fonua.

Māteni Tapueluelu : Kole fakamolemole pē Sea kae fai atu ha ki'i.

'Eiki Tokoni Palēmia : 'Oku pule'i tautolu 'e he lao.

Māteni Tapueluelu : Ki'i fakatonutonu pē mo e fakamanatu na'a tau toki paasi eni e kupu e Konisitūtoné ko e anga e tukufakaholó, 'oku tau kei faka'apa'apa'i Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ka 'oku 'ikai ko e lao ia 'Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu : Kupu e Konisitūtone 'oku tau fai ki ai 'Eiki Sea.

Kole ke pālōti'i a e Lao he 'oku mole lahi taimi ngāue 'a e Fale he fefokifoki'aki tipeiti

'Eiki Tokoni Palēmia : 'Oku fai ki ai e fakafuofua mo e faka'uto'uta. Kole atu Sea tau pālōti mu'a e me'a ni. Te tau toe foki tipeiti tatau pē he me'a ko ē pea 'e hoko eni ko e founa ngāue 'a e Fale ni. Fo'i pē ha taha ia 'i he tipeiti tali ki he lau tu'o 2 ke 'osi ia, toe kamata fo'ou. Mole lahi e taimi e Falé mo e pa'anga e tukuhau 'a e kakai 'i he'etau fefokifoki 'aki holo 'ikai ke fei mo fai 'a e ngāue 'Eiki Sea.

Fokotu'u to'o kupu o pea fakalea fo'ou he 'e palopalema hono ohi mai lao fonua muli 'oku 'ikai vaofi he nofo 'a Tonga ni

Taniela Fusimālohi : Sea na'e 'ikai ke u 'uhinga au na'e 'i ai ha lao pehē na'a ku 'uhinga au ko e tala tukufakaholó 'oku mamafa ange ia kiate kitautolu 'i he lao 'oku tau fa'u. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakatātā 'e 'i ai e taimi 'e 'i ai e matāmama 'etau muimui he tā spinga 'a ha fonua 'oku 'ikai ke vāofi he anga e nofo. Ka ko u tokotu'u atu Sea. Tau to'o 'etautolu e ..'o.. tau 'ai ha fakalea 'oku pau. Kapau ko e 'uhinga ia 'a e hopó ko ha ngaahi tohi fakamo'oni fanongo mei muli, pea tau fakalea ia ko e me'a ia 'oku feinga'i ke faka'atā 'i he Kupu 89. Ko e fa'ahinga faka'atā ia ko eni ko hono fakaava ia 'o e matāmama 'oku 'i he lea faka-Pilitānia ko e *loophole*. 'E 'i ai pē taimi 'e ngāue hala 'aki pea 'ikai ke ngāue totonu ai, pea he 'ikai ke ma'u 'a e fakamamau totonu ia...

Lord Tu'ilakepa : Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea fakamolemole.

Taniela Fusimālohi : ..na'e fai ki ai 'a e 'uhinga 'a e lao.

Lord Tu'ilakepa : Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga. Fakafofonga ko 'eku fakatonutonu atu e Feitu'ú na ko e ngaahi..meia ..a.. kia ..b.. kia ..n.. ko e 'u fakamatala fanongo kātoa. Ko ..a.. 'oku 'i he fakamatala ko e kongā ia 'Eiki Minisitā oku ou pehē 'oku 'i ai e mafai ia 'o e Fakamaau'angá ke nau fakatotolo'i 'a e ngaahi fakamatala ko ia ke lava ke fakamo'oni'i ke ngāue'aki 'e he fakamaauú 'a e fakamaau totonu. 'I he anga ia 'eku mahinó Hou'eiki ke mou me'a hifo 'o fakalelei, na'a faifai kuo toe liliu 'eku fakakaukauú 'o hiki 'o hala 'eku hiki ka ko e tonú eni. Ko u vakai atu pē ki he kau loeá 'oku nau malinali nau kata 'oku tonu 'a e faka'uhinga 'oku ou 'oatu,

Taniela Fusimālohi : Sea ko 'eku fakatonutonú 'aku Sea, kapau ko e ko e 'uhingá ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai. Ko ..o.. 'oku malumalu pē ia 'i ..a.. pea ko e hā 'a e 'uhinga 'oku tau 'ai ai ke tau toe 'ai ha ..o.. pea to'o ā ia. kapau ko e faka'uhingá ia 'oku malumalu pē ia 'i ..a..

'Eiki Palēmia : Sea kātaki pē ..

Taniela Fusimālohi : Ko u talaatu ka tu'u he 'a ..o..

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu pē Sea.

Taniela Fusimālohi : ..'e 'i ai 'a e matāmama 'oku tau 'osi fakatokanga pē ki ai 'e hoko e ngaahi fakatonutonu 'i he 'oatu 'a ..o..

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu..

Taniela Fusimālohi : he 'oku fu'u fālahi 'a ..o.. ia ki he me'a 'oku tau talanoa ki ai.

'Eiki Sea : 'Eua 11 ko u tui kuo 'osi mahino ho'o poiní 'a koe.

Tokanga na'a hoko ko e founga ngāue hono toe alea'i fo'ou e Lao 'i Fale Aleá hili na'e 'osi tipeiti'i he Komiti Kakato

'Eiki Palēmia : Ko ia ko ia, ko e Fakafofonga pē na'e 'ai pē ke u fakatonutonu Sea. Kapau ko ena kuo lavá ko e 'uhingá kae tau pālōti. He 'oku ou tui au ki he me'a na'e 'ohake 'e he Tokoni Seá pea 'ohake 'e he Sea e Kōmiti Kakatō kae 'uma'ā mo e 'ai 'a e Tokoni Palēmia. Pea kapau ko e 'ātungá pē eni ia ko e ta'efiēmālie pē koe ia ki he fo'i 'i he Kōmiti Kakatō ha'o fili, pea ke toe ha'u koe 'o toe langa'i ke toe tipeiti ho Fale 'Eiki Sea, he te ne hanga 'e ia 'o seti 'a e *precedent* 'oku hala 'aupito. Na'e 'uhinga ai ko ē 'etau lea tu'o taha pē he Falé pea 'uhinga ia e tu'u 'etau tu'utu'uni ke 'ave 'a e feme'a'aki ki he Kōmiti Kakato. Ka 'i ai ha ngaahi liliu mo ha me'a ko e taimí eni. Ka 'oku 'ikai ke tau toe tipeiti'i fo'ou 'etautolu 'a e me'a na'e 'osi tipeiti Sea. Ko e kole atu pē ia Hou'eiki, 'osi mahino ho'omou.. Kapau 'oku 'i ai ha'amou tohi tangi ki he 'Ene 'Afió me'a ia 'amoutolu kae fai hotau fatongia 'otautolu he Fale. Kapau 'oku tau hikinima tau hikinima, kae 'oua te tau toe foki tautolu 'o Kōmiti Kakato. Ko ia pē Sea 'a e ki'i tokoni. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ki'i kole pē ki he Palēmiá pē te ne lava 'o tali mai 'a e fo'i fehu'i ko eni. Te nau hanga 'o *compromise*, te nau hanga 'o *reconcile* fēfē ..

'Eiki Palēmia : Sea, fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala : ... *reconcile* fēfē..

'Eiki Palēmia : Fakafofonga ko e fakatonutonu pea ke tangutu pea kapau 'oku 'ikai ke ta'ofi koe 'e he Sea pea tuku ke u fakamanatu atu.

'Eiki Sea : Fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Sea 'oku tau tipeiti, ko e tu'o 3 tu'o 4 eni ai ko 'emau me'a pē na'e faí ko e fakatonutonu 'a eni 'oku fakangofua ia. Ka 'o kapau 'oku toe 'oange pē ha faingamālie ia ke nau toutou me'a pea ke fakahoko mai. Ka na'e 'i ai 'a e kole atu Sea, tauhi e molumalu 'etau Fale ni he 'oku 'i ai 'etau tu'utu'uni...

Taimi: 1200-1205

'Eiki Palēmia: ... na'e 'osi kole atu he Tokoni Sea, kole atu he Tokoni Palēmia pea mo eni ko ia pē

Sea feinga atu pē ke maau ange 'etau lele mālō Sea.

'Eiki Sea: 'A Tongatapu 7 ko e 'ū poini ko ē 'oku ke 'ohake tukukehe 'o kapau 'oku te'eki ai ke 'ohake he Komiti Kakato ko e 'ū me'a fo'ou pē 'oku ngofua ke 'ohake 'i Fale Alea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Ko e faingamālie ko ē 'osi hono lau tu'o tolu kimu'a pea tau pāloti ko e laumālie ia hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Tokoni Sea 'a e Fakafofonga 1 'o Ha'apai 'oku 'uhinga ia ke fakafaingamālie'i ha ngaahi fakatonutonu. 'A ia ko e faingamālie faka'osi ia hili hono tali he Fale hono lau 'uluaki lau tu'o ua ki mu'a pea tali hono lau tu'o tolu 'oku 'i ai e faingamālie faka'osi ke fakaloto'i Hou'eiki Fakafofonga e Fale Alea ke nau ta'etali e lao pē ko hono fakaloto'i nautolu ke nau tali ha fakatonutonu faka'osi.

rsTalu 'eku fiu fakaongoongo 'aneuhu mei he 10:00 ko eni ko e toe kuata eni ki he 12:00 ko e fo'i fokotu'u pē 'e taha na'e 'omai Ha'apai 12 pea ko eni kuo ne fakafoki. 'Omai ha'amou fokotu'u kapau 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'amou fokotu'u 'osi mahino kia au e ngaahi *issue* te u ui leva au ke tau pāloti. Mai ho fokotu'u Tongatapu 7 ko e faingamālie faka'osi eni 'oku 'oatu.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Te u 'oatu e ki'i fokotu'u ke ki'i 'uhinga lelei pea mo e me'a 'oku tālanga'i. 'I he fakalea fakapālangi Sea 'oku pehe ni, *the Court shall not admit hearsay evidence except in the following cases.* Ko e faka'uhinga 'a e motu'a ni ko *A or B or C* 'o 'alu ai pē *or O* 'a ia ko 'ene *following cases* ko 'ene fakafiemālie'i pē ngaahi fo'i keisi ko ia malava hoko atu 'ene faitu'utu'uni 'a e Fakamaau.

Pea 'oku pehe ni leva hono fakalea 'o'ona Sea ko u fie tokoni ki he fokotu'u ke pehe ni kapau 'e *fail* kātoa 'a *A* kia *N* ke 'uluaki *exercise* e ngaahi makatu'unga ko ia feinga 'a *A* kia *N* pea toki 'oange leva ki he Fakamaau 'a *O* he 'oku pehē ni hono fakalea. *The Court shall not ...*

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu. Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: *Admit hearsay evidence ...*

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e kupu 89 'oku 'ikai ke 'i ai ha *O*.

Paula Piveni Piukala: Ko e *O* eni 'oku 'amanaki ke tānaki

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Osi 'a *A, B, C* 'oku 'ikai ke pehē ke 'osi e fo'i kupu pea *or* 'osi e kupu *O no* 'oku hokohoko pē fakamatala ngaahi me'a kehekehe.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku mahino ka au e fakatonutonu 'a Tongatapu 7 na'e 'ikai ke 'uhinga pehē ia. Ko 'ene 'uhinga 'a'ana ke toki fakaivia'i pē 'a e Fakamaau'anga he kupu *0* 'o kapau kuo nau 'osi ngāue'aki e *A* ki he *N*. Ko ia?

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ka ko 'eku fakatonutonu Sea ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'UHINGA he na'e me'a mai ia 'o pehē 'osi pē ko ē 'a e *A* tau pehē 89 *A* pea pehē mai kupu ...

Paula Piveni Piukala: Ta ko e palopalema fanongo ia ko 'eku 'uhinga *or* ko e fo'i lea *joining word*.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ke ngāue ia.

Paula Piveni Piukala: *And* mo e *or*.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu ko u poupou ki he me'a ko ē na'e, fakatonutonu eni Sea ko e 'uhinga ko ē ko ē 'a e fakatonutonu atu he 'oku tu'u pē 'a e fo'i *statement* ia *A* ia mo *B* 'iate ia pē ia. 'Oku 'ikai ke pehē ia 'oku 'i ai ha'ane *relate* ki he, ko e fo'i mo'oni'i me'a ia ko ia ko e fo'i mo'oni'i me'a pē ia ko ia. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'ai 'oku 'ikai ke 'i ai ko ē ha *or* fakapālangi *or* 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e *O* ko ē na'e fokotu'u atu ko ē 'i mui he 'ū lisi mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou mahino'i pē 'oku 'i ai 'a e 'a e tōnounou fakafanongo pē ko e 'uhinga ko ē hono fakalea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oua te ke talanoa koe ki he fanongo 'oku ko e me'a ia fakafo'ituitui ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko u 'ilo pē 'e au 'a e me'a ko ē 'oku fakahoko mai 'oku 'ikai ko e 'ū me'a ia nau 'uhinga au ki ai 'a ia ko 'eku anga fakakaukau 'oku ma'u hala ...

'Eiki Palēmia: Ko u poupou atu Sea ki he 'uhinga ki he Fakafofonga ke ha'u pē 'o fai e faka'apa'apa 'oua 'e tala ia 'oku mau tulī pē 'oku mau pehē atu hangē 'oku ta'efaka'apa'apa ia kiate kinautolu ...

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7 ho fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakatonutonu Sea ko e 'uhinga he mahino ange 'i he fakapālangi 'oku pehē *The Court shall not admit hearsay evidence except in the following cases* 'a ia ko e keisi eni. Ko *A*, ko *B*, ko *C*.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko ena ia kuo ke, ke 'ohake ange ...

Paula Piveni Piukala: Ke tali leva ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ai hake ange kotoa e fakapālangi Losa. Fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: ‘E tali leva ‘e he ‘e he kupu 89 ‘e he Fakamaau e fakamo’oni ‘a e fakamo’oni *hearsay* ‘i he ngaahi makatu’unga ko ia. Ka ko e ‘uhinga ko ē ke fakatonutonu.

'Eiki Sea: Kole atu ke koe'uhí pē ke, ke ma'opo'opo e feme'a'aki mo mahino ki he Hou'eiki Fakafofonga Hou'eiki te u kole atu ke toloi e Fale ke tau mālōlō koe'uhí kae 'uluaki 'omai e fakalea ko eni 'oku fai ki ai e talanoa ke 'ohake ke me'a ki ai e Hou'eiki Fakafofonga 'i he *screen* 'i he'ene fakapālangi.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Sea: Mo 'ene faka-Tonga ke mahino ai e feme'a'aki mo ...

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau toloi ai pē ki he 2:00 ē. Ko ia toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na'e toloi e Fale ki he 2:00 ho'atā)

<009>

Taimi: 1420 – 1425

Satini Le'o: ... Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Na'e toloi mai e Falé koe'uhí kae lava he Kalaké 'o fakakakato e ngaahi fakatonutonu 'oku fokotu'u mai he fakamalanga ko eni 'a Tongatapu 7 fekau'aki eni pea mo e Lao Fika 9 'o e 2023.

'A ia ko e anga eni hono fokotu'ú, kole atu pe ki he Kalaké ke tuku hake he *screen* ke me'a ki ai e Hou'eiki. 'I hono fakatonga, Tongatapu 7 kole atu pe ke ke fakamalanga'i mai ho'o fokotu'ú koe'uhí ka tau pāloti pe tali pe 'e ta'etali e fakatonutonu ko eni ka tau hoko atu.

Paula Piveni Piukala: Mālō 'aupito Sea, tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipá. Ko e fakakaukaú foki ke 'oua 'e, koe'uhí ko hono fakalea mahino ko ē ko ē he fakapalangi ko e Kupu *O* ko ē 'oku fokotu'u maí kau ia he ngaahi makatu'unga pe ko e *conditions* ke fakangofua'aki 'a e tali e *hearsay*. Ka ko e fo'i fakangofua ko iá 'oku ou hoha'a ko ē ki aí Sea. Pea ko e 'uhinga 'o 'eku hoha'á ko e fo'i Lao Fika 10 ko ē 'oku fakahū maí ke fakangofua 'a e faka'ilo ta'e'iai ha toe fakamatala pou pou.

Ko hono fakataha'i ko ē ongo fo'i laó Sea 'oku ou 'uhinga ai 'eku hoha'a pe ia 'a'aku. He 'oku ongo 'e 'i ai 'a e maumau e fakamaau totonú. Ka ko e monomono ko ē na'á ku 'uhinga ko ē ki aí kapau ā 'oku 'ikai ke toe lava he 'e he Pule'angá he *Executive* 'o toe *reconsider* e fakakaukaú. Kae 'ai pe ā ke, ko e ngaahi makatu'unga 'e 14 ko ē kuo 'osi 'i aí ke *priority* kátoa pe ia Sea kae toki a'u leva ki ha *scenario* 'oku 'ikai ke lava he ngaahi fakamo'oni 'o *meet* 'a e ngaahi makatu'unga 'e 14 pea tau toki hanga leva 'o faka'atā *as an exceptional*. He ko hono 'uhingá Sea he 'e hoko pe 'a e fo'i Kupu *O* ia ke ne fetongi e Kupu *A* 'i he anga ko ē 'a e tu'u 'a e mata'itohi 'o e laó Sea.

Pea kia au Sea 'oku toe mafatukituki ange 'a e taimi ko ē ko ē 'oku fakataha'i e fo'i fakatonutonu ko eni mo e fo'i fakatonutonu ko eni 'oku 'amanaki ke toe fakahū maí. Ko e

tu'unga lolotongá Sea he 'ikai te ke lava 'o faka'ilo ha taha kaungā hia kapau he 'ikai te ke toe ma'u mai mo ha fakamatala pou pou.

Ko e fokotu'u ko ē fo'i kupu ko iá Sea 'okú ne talamai 'e ia te ke lava pe 'o faka'ilo 'ikai toe fiema'u 'a e, ha fakamo'oni pou pou ia. Ka ko e hū mai e fo'i fakatonutonu ko ē Sea pea toe pehē mai ia, te ke lava 'o faka'ilo 'aki e *hearsay*. Ko 'ene kakató ia Sea. Ko e fakatu'utāmaki ia ka au Sea pea ko u kole 'i he laumālie kapau 'e fehalaaki e Fakamaaú peá ne faka'atā ha taha faihia ke luelue tau'atāina 'i he sōsaieti sivilé ...

<010>

Taimi: 1425-1430

Paula Piveni Piukala: ... Sea ko u fokotu'u atu, 'e muimui pē 'ene hiá 'i he tokotaha ko iá 'o a'u ki he'ene mate. Fakamo'oni pē ki ai e kakai ia e fonuá. Ko e hoha'a ia 'a'akú na'a 'eke mai he 'e tangata tonuhiá koe'uhi ko e lao 'oku tau fa'u pea tau tali, ha fehalaaki 'a e faitu'utu'uni 'a e Fakamaaú'angá koe'uhi ko 'etau faka'atā ke 'oange ki ai ke fai 'aki pē 'ene fakakaukaú. Sea 'oku lahi e 'ū hopo toki fakatonutonu mai mei Fakamaaú Tangi *reverse*. Kapau 'oku hoko pe ia 'i he lao lolotongá, fēfē hake ai 'etau hanga 'o faka'atā.

'Oku 'i ai e fo'i *term* 'oku ou fa'a ngaue'aki Sea he ngaue'aki e me'a ko ení he ngaahi me'a 'o e akó ko e *play God*. Ko 'etau hanga 'oange ki he Fakamaaú ke hangē ia ha 'Otuá ka ko 'etau feinga ke fakama'a, faka'ata'atā mo pou pou. . Ka 'o kapau te tau toe tali atu e ngaahi lao ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke 'oange ke nau hokohoko atu.

Tokanga ki hono tāpalasia e kau Fakamaaú he fakamalanga

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea kātaki. Sea ko e fakatonutonú ko e 'uhingá ko e ngaahi tukuaki 'oku fai ki he ngaahi fakamaaú mo e me'á. He ko e, 'o hangē pē 'oku mea'i he Fakafofongá 'oku 'i ai, hangē na'e 'osi fakahoko atu pē mei he tēpile ko ení, 'oku 'i ai e ngaahi, pea kapau leva 'oku ke ta'efiemālie ki ai pea 'ave 'o tohi tangi. Pe ko e, kapau 'oku fakamāu'í pea ke ta'efiemālie ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaaú 'oku ke lava 'o tangi ki he Fakamaaú Lahi angé. 'A ia 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku fainolo ení, 'e pau ke fuatautau he Fakamaaú he *interest* 'o e fakamaaú totonú pe 'e ngaue'aki e kupú pe 'ikai. Hangē pē 'oku ne me'á, lahi pē 'ū kupu ki 'okunga. Ka ko e tokangá eni ki hono tāpalasia ko eni 'o e kau Fakamaaú 'o fakalukufua *generalise* pehē ko e 'uhingá he 'oku 'i ai pē mo e, pea kapau leva 'oku hala 'ene ngāue'akí ko e me'a e Fakamaaú Tangí te ne fakatonutonu mai hangē pē ko ē na'a ne me'a 'aki 'e he Fakafofongá. Ko e ki'i fakatonutonú pe ia Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku ou tali e fakatonutonú.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: 'Oua te ke tukuhifo e kau Fakamaaú'angá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e laumālie na'e fokotu'u 'aki 'e Tupou I 'a e Fale Aleá ke tau tālanga'i e kaha'u 'o e fonuá fakapolitikalé 'i Falé ni he funga tēpilé he maamá. Sea ko e 'aho

ko ē na'e lotomamahi pē 'eku fanga kuí, nau heka mai ki he fonuá ni koe'uhi ko e pule koví. Hoko ia he hisitōliá pea na'e talanoa'i ia he fakapo'ulí he pōvai 'a e kaha'u e fonuá ni.

Ko u fokotu'u atu Sea tukuange tau talanoa'i 'a e kaha'u fakapolitikale e fonuá 'i he funga tēpilé he maamá. Ko e 'ai ko ē ko ē ke fakangatangata, ko e laumālie 'a Tupou I, ō mai mo e maamá 'o talanoa e kaha'u 'o e fonuá fakatonutonu e Konisitūtone, fakatonutonu e laó ka te tau muimui ki he lao mo e Konisitūtone. 'UHINGA ia 'oku ou mahu'inga'ia ai Sea e talanoa'i e 'isiu ko ení. Ko u manavasi'i na'a hoko e fanga ki'i fakatonutonu holo ko ení pea 'ikai ke tau toe lava 'o fai mo'oni hotau fatongia ke talanoa'i ke mo'oni 'a e ngaahi lao 'oku tau hanga 'o tuku maí.

Sea 'oku ou 'osi 'oatu au 'eku hoha'á, me'a ia 'a e kau Mēmipá ke nau faitu'utu'uni he lao ko ení. Ka 'oku ou 'omai e ngaahi fakamo'oni ko e toto 'a e tonuhia 'oku ou hoha'a ki aí. Ko e fehu'i na'e fai he Ngoue 'Itení, ko fē 'a 'Epeli? Ko e tali 'a Keiní, *am I my brother's keeper, am I my brother's keeper.*

Sea 'oku ou fokotu'u atu ko tautolu ko ení 'oku 'i ai hotau fatongia ke tokanga'i 'a e totonu hotau fanga tokoua he 'ikai ke nau lava 'o 'ave 'enau totonú ki he Fakamaau Tangí 'oku fakataukave mai ai e Kapinetí. Te u lava 'o fakapapau Sea, tokolahi fa'ahinga 'oku 'i Tolitoli hē nau 'ilo lelei pē 'oku nau tonuhia, 'oku 'ikai pē ke toe lava ke nau hanga 'o kumi ha loea ke fakafofonga'i kinautolu he Fakamaau Tangí nau si'i me'a fakalongolongo atu pē 'o ngāue popula.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: 'UHINGA ia 'eku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Mou faitu'utu'uni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: 'Oatu e talamonū kia kimoutolu. 'Ofa atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé. Ko 'eku fakatonutonu atu pē 'a e pehē he Fakafofongá 'oku 'i ai 'a e kakai 'i Tolitoli 'oku nau lolotonga ngāue popula ko 'enau tonuhia. 'Oku te'eki ke tau paasi 'etautolu e lao ko ení Sea 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí. ...

<002>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ho Fale, ko 'etau fakatonutonu, ko e fakatonutonu atu ia Sea, 'oku te'eki ai ke ngāue ko 'etau lolotonga feme'a'aki ko ení ki he lao 'oku fokotu'u atu 'e he Pule'anga, pea fai 'a e feme'a'aki ai ke paasi, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fakatonutonu ení ki he kupu 2 'o e Lao Fakaangaanga, 'a ia te u fakalau atu pē koe'uhi ko 'etau lekooti.

Fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 2 e Lao Fakaangaanga

Kupu 2 Fakatonutonu 'a e kupu 89, 'oku fakatonutonu 'a e kupu 89 'o e Tefito'i Lao 'aki hono;

(a) fakafika 'a e kupu si'i lolotonga, ko e kupu (1), pea (b), fakahū atu 'a e kupu si'i fo'ou ko eni ko e kupu (2) fo'ou.

Kapau 'oku 'ikai ke ngāue'aki 'a e ngaahi faka'atā 'i he kupu (1), 'e ngofua ki he Fakamaau'anga ke ne tali ha Fakamatala Fakamo'oni fanongo kapau 'oku fiemālie Fakamaau'anga 'oku 'i he lelei 'o e Fakamaau Totonu.

Pea ko hono liliu ena ki he faka-pālangi na'e toe fai pē ngāue ki ai 'a e Kalake. 'Uluaki Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke fakatonutonu e Lao Fakaangaanga ko eni mei Tongatapu 7, kimu'a pea tau hoko atu 'oku 'i ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni. 'Oku 'i ai 'a e poupu ki ai. 'I he'ene pehē te tau feme'a'aki leva ki he kakano 'o e fokotu'u ko eni, pē 'e tali pē 'ikai. Tongatapu 1 me'a mai.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, 'a ia Sea ko e fakatonutonu ko ē 'oku 'ikai ke toe (o) ē, kae 2, kupu (2) fo'ou ē.

'Eiki Sea: Ko ia ko e anga ia 'eku mahino ki he fakatonutonu ko eni 'oku ne fetongi 'e ia 'a e kupu (o) ko eni 'oku 'omai

Tevita Puloka: Ko ia, Tapu pē pea mo e Sea, pea hangē pē ko e feme'a'aki Sea ne talu mei he kamata 'a e Fale Alea 'anepongipongi na, pea mo e fai 'a e feme'a'aki 'a ia na'a mau 'i heni pē 'i he Komiti Kakato 'i he uike kuo 'osi, 'o hangē pē ko e me'a na'a ke hoha'a ki ai Sea 'e 'alu ke toe tāliunga pē 'a e ngaahi me'a na'e 'osi 'ohake mo feinga ke fakamahino mei he Komiti Kakato.

Sea ko e talu mei ai mo'eku fokoutua heni mo e ngaahi feliuliuaki mo e ngaahi lea fo'ou 'oku 'ngāue'aki, kamata ke te ongo'i 'e kita 'oku te ofiofi atu kita he femaleleaki. Na'a ku lele atu 'anenai ki he taha 'o e ngāue 'a e Pangikē 'a Māmani 'i he 'Ofisi fo'ou ko eni 'o e *MEIDECC* 'oku tu'u pē ngaahi fakatātā 'i mu'a 'a e ngaahi teu teunga, teunga ke te tui ka te lava 'o hū ki lotu. Pea u tu'u atu 'i tu'a 'o fakalea atu ki he ki'i motu'a pē hoku 'uhiki mo e ki'i motu'a ko ē 'oku ne tokanga'i 'a e ngāue, pē 'oku 'i ai ha'aku faingamālie ke u hu atu mo e teuteu pē ko eni 'oku ma'u 'e he motu'a ni. Pea na'a na talamai leva, 'io, ka ko e matapā pē eni te u ngāue'aki. Pea ko e loki pē eni te u ngata ai, he 'ikai ke u 'atā kakato ki he feitu'u kotoa 'oku fai ai 'a e langá. Mahino kiate au ko e tu'utu'uni ia 'a e Pangikē 'a Māmani, 'i he anga 'o e fengāue'aki mo ha Kautaha Langa kae pehē ki he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, neongo 'oku 'ikai ko e lao, ka 'oku tu'utu'uni 'oku ngāue'aki.

Tokanga pe 'oku lava ke fakalea fo'ou 'a e kupu 2 e Lao

Ka 'oku 'i ai 'a e faingamālie na'a nau, 'ia nautolu ke nau hanga 'o fua tautau, ke lava ke nau tali 'e te hū atu ko ē ki lotu. Mei he kupu 2 ko eni 'oku mahino kuo poupu 'a ē 'oku pehē ni pea 'oku ou kole atu pē 'e 'Eiki Minisitā Lao, mo kimoutolu ko eni 'oku toe mataotao ange. Ko e fo'i lea ko eni **fiemālie**, 'i he kupu, Fakamaau'anga ke ne tali ha Fakamatala Fakamo'oni Fanongo, **kapau 'oku fiemālie 'a e Fakamaau'anga 'oku 'i he lelei 'o e Fakamaau Totonu.** Ko 'eku fehu'i Hou'eiki Pule'anga, 'e lava nai ke fetongi 'a e fiemālie he pehē ke **fakapapu'i**, pē ko e fakamo'oni'i, pea fetongi 'a e **lelei** 'i he pehē kae 'oua 'e ma'u 'a e

Fakamaau Totonu, pē ko e founa ngāue na'a ku tokangá he na'e 'i ai 'a e tali 'a e 'Eiki Minisitā ko eni 'o e Fefakatau'aki 'anenai 'i he taha 'o e ngaahi poini na'e 'ohake, 'o pehē foki ko e ngāue 'a e Fakamaau'anga, ko e fakalea ē 'o e kupu ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Tevita Puloka: ...ke tānaki ke tokoni ki he taha ko ē i he 14 'anenai 'o hangē ko ha me'a he 'ikai ke kau 'i he taha ki he 14 'anenai, ka ko 'eku 'uhinga ko hono ngāue'aki ko ē **fiemālie** mo e **lelei** tukukehe mahino pē 'oku toe 'asi hono fakapālangi pē ko e founa pē ia 'oku ngāue'aki 'e he Fakamaau'anga. Mahino pē ki he motu'a ni ia ko e fatongia ia 'o e talatalaaki pea mo e faka'iloa pea mo 'enau kau loea fakafofonga lao, kau fakamo'oni ke hangē ko e hiva ko ē Fakamaau'anga ke takitaha tā 'ene fafangu kae tānaki pē 'e he Fakamaau. Pē 'oku tonu pē fiemālie ia mo e lelei, pē 'oku te lava 'o 'ai ha fo'i lea 'e taha ke hangē 'oku ne ha'i e Fakamaau'anga kapau ko e angamaheni pē eni ia mo e founa *standard* 'o e Fakamaau'anga ka ko e anga pē ia Sea 'eku toe kole pē ki he Pule'anga ke fakamahino mai kae lava ke matafi atu e fokoutua ko eni na'a ku mo'ua ai talu mei 'aneuhú mālō Sea.

Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao.

Tu'uma'u pe Pule'anga he fakalea 'o 'enau Lao

Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. 'Eiki Sea 'oku mau kei tu'u pē 'i he fakatonutonu ko ē na'e fokotu'u atu 'e he Pule'anga. Ko e fokotu'u pē ia 'oku fakapotopoto mo 'atā ki he ngaahi tafa'aki hangē ko eni na'a ku lave ki ai 'anenai ange pea toutou lave ki ai 'i mu'a. 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a 'oku hoko he kuonga ni 'oku fiema'u ke malu 'a 'etau lao, he 'ikai ke 'ai ia ke tau ongó. Kuo pau ke tau ngāue'aki 'a e 'ū me'a ko ē 'oku fai 'i he ngaahi tu'utu'uni makatu'unga ai hono fiema'u ke fakatonutonu e laó koe'uhī ko e anga ia e feliuliuaki 'oku hoko 'i he Fakamaau'anga.

'Eiki Sea 'oku fokotu'u atu mautolu kei tu'uma'u kapau 'oku fiemālie 'a e Fakamaau'anga 'oku 'i he lelei ko e hili ia 'Eiki Sea 'ene ma'u 'a e ngaahi fakamo'oni kotoa pē, pea fakatatau mo e ngaahi kupu ko ē 'e 14 kimu'a, fai ai 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea fokotu'u atu.

Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u tu'u pē au 'o pou pou atu ki he me'a na'e fokotu'u he Fakafofonga pea te u fakatātā'aki pē 'e au. Mou 'osi mea'i kotoa pē na'e faka'ilo au ki he fakatau paasipooti, pea mou 'ilo pē 'e kimoutolu he na'a mou 'i he Pule'anga ko ia. Ko e me'a na'e hokó na'e 'omai 'a e kakai ke nau fakamo'oni, ka ko u 'ilo na'e lahi 'ia kinautolu na'e 'ikai ke nau kau ...na'e 'ikai ke faka'eke'eke kinautolu, ka koe'uhī ko e tu'u ko ē 'a e Pule'anga 'enau feinga ke fakahala'i 'i he'eku 'iló na'e 'ikai ke u fai ha hia. Kaikehe ka 'oku a'u mai ki he taimi 'o hangē ko eni. Na'a ku lele atu ki pangikē *BSP* ke 'ai 'eku *account* talamai 'e nautolu he 'ikai ke lava ia na'e 'ave ki *Papua New Guinea* pea 'ikai ke u lava ke u fakahū ha'aku me'a koe'uhī ko e keisi ko ē na'e faka'ilo au ki ai 'a e fakatau paasipooti.

Ka na'a ku kole pē kia nautolu lava ke fakatonutonu 'enau lekooti he na'e 'ikai ke u mo'ua. Kaikehe ko u tui mahalo ko e ngaahi me'a pehē mahalo fakamālō pē na'e lava pē ke totongi e loea. Ka 'oku hangē ko e fokotu'u ko ē mei he Fakafofonga kapau na ko ha taha ia na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane pa'anga 'a'ana mahalo kuo fuoloa 'eku 'ela 'a'aku 'i Tolitoli. Ka ko 'eku

fakahoko atu pē ko e me'a lelei ko e hā e ngaahi founga 'oku 'atā ke ngāue'aki 'e he kakai ke makatu'unga ke fakahoko 'enau totonu 'oku tonu ke tau ...ko e ki'i fo'i me'a ko ena 'e 10 'oku 'omai mahalo 'oku si'isi'i ia. 'Oku tonu pē ke lahi e ngaahi me'a ke 'ange ki he Fakamaau...

<007>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ivakano : ... ke fai ai 'ene me'a. He ko u tui ko e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko fakataha pē mo e Potungāue ko ena *Crown Law* 'oku tonu pē ke toe fakalelei'i 'a e ngaahi me'a 'oku fai 'i ai. Pea 'oku ou nofo ko eni neongo 'oku ou hao, ka ko e lekooti ia 'oku tu'u ia, na'u tu'u 'i he puhá pea te u mate pē pea mo e me'a ko ia. Pea 'oku 'ikai ke u toe 'alu au 'o faka'ai ha'aku tohi pangikē ka 'oku sai pē ia. Pea a'u ē ki he paasipooti ko e ngaahi me'a ia 'oku hoko. Ko fē leva 'eku totonú te u 'eke kia hai? Ka 'oku sai pē te u 'eke pē ki he 'Eiki pea tuku atu pē kia kimoutolu ke mou toki faka'osi. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea, mai e ki'i faingamālie ko eni ke 'oatu pē ki'i poini ko eni. Ko e anga ko ē 'eku fakamalanga foki ko ē 'anenaí na'a ku sio au ki he lisi 'o e ngaahi me'a tu'upau pē 'e fai ai 'a e faka'atā pea na'e fakapotopoto pē foki ia. Pea fakahū mai ko eni 'a e fokotu'u ko ē 'a e Pule'angá ko u sio au ki he me'a ko eni Sea 'oku ne hanga 'e ia 'o tāpuni ai ke 'oua 'e toe fakahū ha me'a ia ki he lisi 'i he kaha'u. 'A ia ko 'ene tāpuni ko iá 'e 'i ai 'a e faingamālie ia, ke lahi ange hono ngāue'aki 'a e kupu ko iá 'i hono toe ngāue'aki 'a e ngaahi kupu ko ē kupu ke kumi 'e he lisi ko eni 'i he kupu si'i 'uluakí koe'uhi kuo faka'atā mai eni ia 'o faka'atā 'aupito ia ke fai'aki pē 'a e kupu ko ia. He ko hono 'uhingá 'oku fa'o loto pē 'a e ngaahi kupu ia ko iá 'i he fakalea 'o e kupu.

Ka ko hono lelei 'o e fokotu'u ko eni Sea, 'oku ne kei faka'atā pē ke tau tānaki ki he lisi kupu si'i (1). Ka 'oku faifaiange kuo 'i ai ha hopo ha 'aho pea fokotu'u mai 'e he fakamaau tau tānaki mu'a eni ki he lisi ko eni, pea 'oku kei 'atā pē 'i he ngāue'aki 'a e fakalea ko eni. Kapau 'oku 'ikai ke ngāue'aki 'a e ngaahi faka'atā 'i he kupu (1) toki ha'u leva ki hē. Ka 'oku 'ikai ke tau *first resort* ma'u pē ki he fakalea ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga. Tau ō ki he ngaahi me'a ko ē ko ē na'e tesi ai e laó he ngaahi keisi. He ko e lisi ko eni 'oku 'omai ko e fa'u ia mei he ngaahi hopo mo e ngaahi fakatonutonu kuo fai ia kimu'a. Pea 'oku fakapotopoto ange ia ke 'i ai pē ha *saving clause* pē ko ha me'a ke ne malu'i. Ke 'oua 'e o mai 'a e Fakamaau'angá ia mo e kau loeá 'o toutou ngāue'aki e me'a na'e tonu ke toki ngāue fakamuimui 'aki.

Pea ko e me'a ia ko u poupu ai ki he fokotu'u ko eni. Kapau leva 'oku 'ikai ke loto 'a e Pule'angá ia ke fakafoki pē ki he founga kimu'a ke tau tānaki pē ki he lisi ko eni me'a 'e 14 ko ē pea tau tānaki atu ki ai e fika 15, pea 'oku kei 'i ai pē e faingamālie. Ka tau sio lōloa mu'a ki he tu'u 'a e laó 'oua te tau sio pē ki he 'aho ní 'i he 'uhinga ko ia 'oku 'omai 'i he 'aho ní mei he 'Ateni Senialé pea mo e 'ofisi ko iá, ka tau sio lōloa angé ki he kaha'ú pē ko e me'a eni te ne fakahaofi ha fakatamaki na'e mei hoko. 'Aki pē ha'atau fakapapau'i 'oku 'ikai ko e *first resort* eni ko e *last resort* eni 'a e Fakamaau'anga ke nau ō ki ai, 'o kapau kuo fehu'ia 'a e me'a kotokotoa pē ia 'i he lisi. Pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai ke fai'aki 'a e hopó pea tau toki o mai leva ki he kupu 2 ko eni.

Kapau kuo 'alu e Fakamaau'anga 'o 11 'i he kupu (a) 'o 'alu 'o a'u ki he kupu .o, n) 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai ke fai'aki e ngāue. Nau toki ō mai leva ki he kupu ko eni kae kehe 'oku 'i ai e fakahaofi heni. Ke 'oua te hanga 'o ngāue'aki 'a e kupu ko iá fakalea ko ē ko ē 'oku 'omai ke tukuange 'ata'atā ki he Fakamaau'anga ke fai ki he 'ene fiemālie. Ka 'oku 'i hē 'a e fakahaofi mo e fehu'i, kuo ke 'osi foki mai ki he (a). 'o 'alu 'o a'u ki he (n). 'Oku 'ikai pē

ke 'i ai ha me'a ia ke faka'atā ia. Toki ha'u leva ki heni ko e *last resort* ke tau faka'atā. Pea 'oku kei 'atā pē ia 'i he kaha'ú, hoko ha me'a tau toe o mai pē 'o monomono 'a e lisí ke 'alu hifo mo tau toutou 'alu hifo ai, he 'oku 'ikai ke tau 'ilo ki he kaha'u. Ko e hā 'a e fōtungā 'o e ngaahi fakatonutonu 'o e ngaahi hopo pea mo e ngaahi fakafekiki 'e 'alu hake 'i he kaha'u. He 'oku tau felova'i 'i he me'a tatau pē 'a e lelei mo e kovi. Ka 'i he tu'u ko ení 'oku tau feinga ke ki'i tahataha hifo pē 'a e matapā 'oku fakaavá, ke 'i ai pē ha ki'i me'asivi ai. 'I ai pē ha ki'i fo'i ukamea 'oku tu'u he matapā ke ki'i vilo takai pē ai 'o ki'i sivi 'a e me'a ko ē ko ē 'oku faí, pea toki ha'u 'o ngāue'aki 'a e kupu ko ia hono 2.

Ko ia 'oku ou pou pou atu Sea ki he fokotu'u ko eni 'oku faí 'oku faka'atā pē me'á ia. Tau tānaki ki he lisí, 'a e ngaahi me'a ko ē ko ē 'oku ala fakatapu'apai faka'atā pea tau toe ngāue'aki pē 'a eni. Kapau 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha *ground* ia pē ko ha makatu'unga 'i he.. a ..'o 'alu 'o a'u ki he ..n..

<008>

Taimi: 1445-1450

Taniela Fusimālohi: ... totonu ke ai ha, ki he Fakamaau 'a e mafai ke fai 'aki 'ene fakapotopoto he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha kupu 'e fai ki ai ha ha fakatangi ko e kupu pē ia. Pea 'oku tau 'amanaki pē 'e fai 'e he Fakamaau'anga honau lelei taha.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi: 'I he fiemālie.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ke tau foki ā toe foki ki he Komiti Kakato.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki he Fakamaau ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ke ma'u tu'u hake 'o tipeiti ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fakatonutonu eni pē ko e tokoni?

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko 'eku fakatonutonu ke tau fakafoki ā 'o Komiti Kakato he ko eni 'oku tau tipeiti tautolu tau maumau'i e Tu'utu'uni hotau Fale.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e ko hono fakalea 'e taha ki'i lōloa ho'o fakamalanga ka ko e me'a ko ē ki he 'elito ko ē e pōini 'oku ke 'omai 'oku 'osi mahino kia au 'oku ke pou pou ki he fokotu'u. Ka na'e 'i ai e ngaahi pōini 'oku ke 'ohake makatu'unga ai ho pou pou ki he fokotu'u.

Pea ko ia te u fakatokanga'i Hou'eiki ko 'ene tu'u he taimi ni ko Tongatapu 1 na'e fakamalanga 'o pou pou ki he liliu ko eni ka 'oku 'i ai 'ene fifili ki he fakalea faka-Tonga 'a ia ko e, na'e tali mai 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku tu'uma'u pē Pule'anga ia he'enu liliu faka-Tonga ko eni 'a e lao. 'A ia ko e 'oku fiemālie 'i hono fakapālangi ko e *satisfy* pea mo e 'oku 'i he lelei ko e *in the interest* 'a ia ko e 'i he lelei 'o e Fakamaau'anga mo e Fakamaau Totonu 'oku 'i he *interest* 'i hono fakapālangi.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

'Eiki Sea: Kapau ke toe fehu'ia.

Tevita Puloka: Ko ia Sea na'a ku 'uhinga ia manatu'i 'oku toki 'omi pē foki eni ia ki he lao ko eni ka ko e fiemālie mo e lelei 'i ha me'a pehē ha fa'ahinga lao pē ko e lea pē ia 'oku ngāue'aki he Fakamaau'anga mo e anga foki ko ē na'e 'uhinga pehē pē ia. Sea pē 'oku toki 'ai pē fiemālie ia mo e lelei he fo'i kupu'i lao ko eni ka 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku fie kumi ai ko e hā, na'e hoko pē he ngaahi hopo ko eni ko ē ngaahi 'ū 'otu hopo ko eni ko ē Fili Fale Alea.

Na'e 'asi pē ia 'a e me'a ko ē ki he fiemālie mo e anga e lelei 'a e Fakamaau ki he Fakamaau Totonu he'ene fakamaau'i e ngaahi lao ko ia he ko ia pē ia ko e 'uhinga pē ia na'a ku 'eke 'e au ia. 'A ia 'ikai ko ha me'a ia 'e toe ala liliu.

Taniela Fusimālohi: Sea 'a ia ko 'eku poini hoko ia ko e fakalea ia ko ia ko e fakalea pē ia 'oku 'ikai ke, 'ikai ko ha fakalea fo'ou ia 'i he fakalea 'o e lao 'a e fiemālie ko ē 'a e Fakamaau'anga he 'oku 'uhinga ia Sea 'i he me'a ko ē 'oku 'i mu'a 'i he Fakamaau 'a e ngaahi fakamo'oni. 'Oku fiemālie 'i he 'osi 'ene 'omai 'a e tesi ko ē ko ē fakalao. 'A ia ko e tesi 'uluaki kapau ko ha hia *beyond reasonable doubt* 'oku fiemālie 'oku 'osi paasi e tesi. Pē *on the balance of the probability* 'o kapau ko e hopo sivile. 'A ia ko e 'uhinga ko ē fiemālie kuo 'osi fai 'e ia e tesi ka ko hono tesi atu ko ia ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala Pule'anga faitu'utu'uni Fakamaau hili vakai'i fakalukufua ngaahi fakamo'oni kotoa pe

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu Sea ko e ko e taimi ko ē 'oku 'i ai ha fakamo'oni he 'ikai ke faitu'utu'uni ai e Fakamaau ia. Ko 'ene faitu'utu'uni he 'osi tānaki kotoa mai 'a e ngaahi fakamo'oni, 'i ai mo e *cross examination* mei he tafa'aki tifeni mo e alā me'a pehē pea ke toki fua tautau leva 'ene tu'utu'uni mei ai 'o 'omai. 'Oku 'ikai ke pehē ia ko e me'a ko eni. Ko 'ene *decision* 'a e Fakamaau 'i he'ene sio fakalukufua ki he ngaahi fakamo'oni kotoa pē pea toki 'omai. Ka ko e me'a tatau pē na'e toe tānaki atu pē fakatonutonu e me'a ko eni kapau 'e 'ai e ua. Fēfē ka ha'u hangatonu pē 'a e Fakamaau ia ki he ua he sio ki he fakalea. Kapau 'oku 'ika ke ngāue'aki fēfē leva kapau 'e 'ikai ke toe ngāue'aki ia 'e ia kae ha'u pē ki hē ko e fo'i *argument* ko ē ko ē pehē 'e pau ke ne ngāue'aki ē 'oku 'ikai ke *reflect* ia 'i he lea ko ē Sea.

'A ia ko e 'uhinga ia ai he'ikai ke tau, tau tohi'i 'e tautolu 'a e fo'i me'a kotoa pē 'i he me'a ko e me'apango pē tahā ko ha kau Fakamaau tautolu pē ko ha kau loea tautolu 'o tau ō 'o loea'i e me'a ko eni. Ka ko e 'uhinga 'a'aku ia he 'ikai ke tau pehē atu pē pau ke pehē mo pehē mo pehē. Ko e natula ia 'a e *Justice we need someone* 'ave ki ha tokotaha ke ne fakamaau mo fua tautau 'a e ngaahi tau pehē ngaahi tau pehē ngaahi *view* kehekehe 'oku 'oatu ko ē kiate ia. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku, 'oku 'ikai ke u tui au ko ha fakatonutonu eni ia 'oku ne toe fakamafana mai pē 'e ia 'eku poini ko ē 'oku ou feinga ke u 'oatu. 'A ia ko e poini ko ē 'oku feinga ke u 'oatu he ko e taumu'a foki ko e ko e, he 'oku ma'u e Fakamaau Totonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u fehu'i mu'a ki he Fakafofonga pē te ne tali kātaki. 'E Fakafofonga ko 'eku ki'i fehu'i pehe ni ko e hā hono kehekehe 'a 'ene tu'u hē 'i he fakatonutonu ko ē 'oku 'omai ai 'a e kupu hono ua mo 'ene tu'u he tu'unga motu'a?

Ko e 'uhinga 'eku fehu'i ke foki mai ki he poini ko ē na'e me'a 'aki ko ē he Palēmia. Ko e natula ko ē 'ū keisi ka fakatonutonu 'aki e Lao ko eni ki he *Evidence* 'oku kehekehe pē ia. Kehekehe pē ia mo hono 'ātakai. 'E malava pē fili e Talatalaaki pē ko e ...

<009>

Taimi: 1450 – 1455

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... tokotaha ko ē 'okú ne fai e taukapó ke 'alu fakahangatonu pe ia ki he Kupu Si'i fo'ou. Ko e hā hono kehekehe 'ene tu'u ko ē mo 'ene tu'u ko ena ko ē na'e fokotu'u mai 'e he Pule'angá. Ko e hā hono kehekehe?

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tui kapau 'e, ko 'eku tali atu ki he fehu'i ko eni 'a e Minisitā. Kapau 'e fakahū e fo'i lea ko eni ko e **toki, 'e toki ngofua**

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou tui ko 'ene

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tuku e, tuku e, auehe. 'Oua 'e fai ha lau ia ki he **toki** he 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'i he, tuku ki he tafa'akí he 'oku 'ikai ke kau ia he, 'i he fakatonutonu ko ē 'oku 'omai ke tau lave ki aí.

Ko e poini, 'oku 'o e fehu'i ko e hā hono kehekehe he ko e anga ko ē faka'uhinga ko ē 'a e motu'á ni ki he fokotu'u mai ko ē 'a e Kupu 2. 'Oku 'ikai ke na kehekehe naua mo e tu'u ko ē 'a e fokotu'u 'oku 'oatu 'e he Pule'angá.

Ko e natula ko ē ngaahi keisi 'oku kehekehe fakatatau ki hono 'ātakai. 'Oku 'i ai e taukapo, 'oku 'i ai e talatalaaki. Ko e poini 'e ha'u ai e talatalaakí pe ko e poini 'e ha'u ai e taukapó. Kapau 'oku nau fili ke nau 'alu fakahangatonu pe ki he Kupu *O* motu'á. Ko e hā hono kehekehe 'ene toe tu'u ko ē, hangē ko e me'a ko ē 'a e Palēmiá 'oku ou talaatu 'e 'i ai e kau fili te nau hangatonu pe nautolu ia fakamakatu'unga 'i he ngaahi fokotu'u fakalao 'a e talatalaaki mo e taukapo te nau 'alu hangatonu pe nautolu ki he Kupu 2. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano kehekehe 'o'ona ia 'i he vakai 'a e motu'á ni, 'a e tu'u ko ē hono 'oatu 'e he Pule'angá pea mo e fokotu'u mai koena 'oku 'omai ko eni. Me'a tatau pe, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko u tui Sea ko e toki 'osi pe eni 'eku fakamatala atu hono kehekehé mo e me'a ko ē 'e a'u ki aí. Ka ko u tui Sea ko 'eku fokotu'u atu 'aku ia ki he kupu ko eni. Ko e fatongia ia 'o e Fakamaau'angá

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku te'eki ke ne tali mai e fehu'i he ko e 'uhingá ko e lao eni 'oku mahu'inga pea 'oku totonu ke ma'ala'ala ki he anga 'a e vakai mai ko ē 'a e kakaí pea mo e fonuá. He 'oku 'ikai ke 'i ai hano kehekehe 'ona pea 'oua te ne talamai 'e ia ko e anga eni 'a e fakakaukau 'a e kakaí 'ikai. Koe me'a kotoa pe 'e foki ki he Fakamaau'angá. Ko 'ene tu'u ko ē 'a e fakatonutonu ko eni mo e tu'u motu'á 'oku 'ikai ke 'i ai hano kehekehe 'ona, na tatau pe naua.

Ka ko ē talamai, ke ne talamai angé ha kehekehe

Tui Tongatapu 4 ko e Lao fakatu'utāmaki 'oku fakahū mai he Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Sea, ka u tokoni mu'a ki hoku kaungā Fakafofongá kapau te ne tali 'eku ki'i tokoni nounou pe. Sea ko e tali pe? Tapu mo e Feitu'u na Sea ko e poini ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Leipá Sea 'oku 'i ai pe 'eku faka'apa'apa ki ai. Ko u kole pe ke faka'ata'atā ange mu'a 'a e motu'á ni ka u 'oatu totonu hoku lotó Sea. Ko e anga ia 'eku sio 'a'aku ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha kehekehe ia 'a e kupu ko ení mo e kupu ko ē 'oku 'omai 'e he Pule'angá. He 'e kei foki pe ki he Fakamaau'angá.

Ko u kole pe Hou'eiki ke ongo atu hoku le'ó pea ko e faka'osi pe eni mahalo ha'aku fakahoha'a atu 'aku. 'Oku ou pehē 'oku fakatu'utāmaki 'aupito e tu'u fakalukufua ko eni e kupu fo'ou 'oku 'omai 'Eiki Sea. Lolotonga ko ē 'a e ma'u me'atokoni ho'atā 'oku ma'u e fetu'utaki meí he kau loa. Hou'eiki 'oku fakahoko mai ke fakatokanga'i ange 'oku 'i ai e ngaahi lao kehe 'e fakahū mai ai 'a e me'a ko e fanongo talanoa. Pea 'oku kau ai e Lao Filí ia. Ko e ngaahi fakatonotonu ko iá 'e hū mai ai 'amui, ko e lao ē ke fakamo'oni mo e *general application*. Ko 'ene faka'atā pe ē, faka'atā mai ai e ngaahi lao kehé ke nau femalimali'aki.

Ko e 'uhinga ia na'e fakahoko mai ai ki he motu'á ni Sea. Ko e fakatu'utāmaki eni e fanongo talanoá. Fakamo'oni au na'e fai 'e B 'a e fo'i hia pea 'ikai ke, tali pe 'eku fakamo'oni. Talamai 'e A na'e fai 'e B e hiá pea tali 'eku fakamo'oni, 'ikai ui mai 'a A ia. Tali pe 'eku fo'i fanongo talanoa 'a'akú. Ko e fakatu'utāmaki'anga e lao pehē ko e 'ikai ke lava 'o tesi'i mo'oni 'a e fakamo'oni, sivi'i 'o a'u ki hono 'elito pe ko e *source*.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku kole pe ki he Fakafofongá ke u ki'i tokoni atu pe ki he fakama'ala'ala

Mateni Tapueluelu: Kapau 'oku tokoni mai Sea

'Eiki Palēmia: Ko ia, 'ikai ko e tokoni pe ia Sea ki he Fakafofongá pau 'oku mahino pe me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofongá ki he taimi ko ē, ka 'oku 'ikai ke pehē ia ai 'e ta'*ecross examine* 'a e tokotaha *witness* ko iá. Ko e fatongia ia 'a e ongo tafa'aki lōua ke na hanga 'o vakai'i pe 'oku *credible* koā pe 'oku totonu 'a e me'a 'oku ha'u e tokotaha 'oku fanongo talanoá 'o 'omai.

'I ai mo e 'ū *evidence* kehe te ne ala lava 'o *collaborate* pe te ne hanga 'o fakapapai'i 'a e me'a na'e fanongo talanoa ki ai e tokotaha ko ení. 'Oku 'ikai ke *take alone* pe *or in isolation* pe ko e tu'u 'atā'atā pe 'a e lea 'a e tokotaha ko ení. 'A ia ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku ia ko u mahino'i 'e au 'a e me'a 'oku tokanga ki ai ko e 'uhingá ko e fanongo talanoá na'a mālohi ange ia 'i he sio tonú. Ko u tui pe au ka ko 'etau 'ilo'i tonu pe he Fakamaau'angá ai Sea 'oku pau ke hanga 'e he tokotaha ko iá 'o *convince* e *Judge* pea 'oku 'i ai mo e ngaahi *evidence* ...

<010>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Palēmia: ... kehe ke nau hanga 'o *corroborate* pe te nau hanga 'o pou pou'i ha me'a 'oku 'omai ki he *witness* ki he Fakamaau'angá. Mālō Sea, ko e ki'i tokoni pe ia.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō ki he Palēmiá he tokoni ka ko u fokotu'u atu au Sea ko e anga eni ia 'eku fakakaukau ko ē ki ha fakalelei 'oku fai. Ke faka'atā ha hia ke fakamo'oni ki ha kaungā hia. No No! Fo'i tūkunga totonú ia, ha taha hia ke fakamo'oni ki ha kaungā hia. Ko

‘ene nounou ia Sea kae ‘oua ‘e fu’u tukuange ke ‘atā faú. Ko u ‘ilo au ko e ‘uhinga ‘oku feinga pehē ai ‘a e Pule’angá he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū lao kehe ia ‘oku nau hanga ‘o fokotu’utu’u mai ke ‘atā mo ia he fanongo talanoa kau ai ‘a e Lao Filí.

‘Oku ou fokotu’u atu Hou’eiki ko e na’ina’i ‘oku ‘omi he kau loeá ki he motu’á ni, ko e Fakamaau’anga pē eni mahalo ‘e faka’atā ai e me’a ko e ngutulau ‘o tuku pē ki he Fakamaau’angá ke toki aofangatuku. Ko e *implication* ia ‘a e fo’i kupu fakamuimui ‘Eiki Sea. ‘Oku mou mea’i e fu’u mālohi e me’a ko e *social media*, ko e fanongo lau ‘ata’atā pē me’a ko iá ka ‘oku mālohi ‘ene papaé. Pea ‘oku ou kole atu Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku fakahoko atu ‘e Tongatapu 7 te u kau au ‘i he poupu mālohi ki ai. Ka faifai ‘oku tali e lao ko ení te mau kole ki he Tu’í ke ‘oua mu’a ‘e fakamo’oni ki ai. Fakatu’utāmaki ia ki he fonuá ni. Ko u kole atu ‘Eiki Sea, mea’i pe ia he Feitu’u na. Mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4 ‘oku ou kole atu pē ke ke fakama’ala’ala mai ho’o fokotu’ú.

Mateni Tapueluelu: Ko ‘eku fokotu’ú ‘e Sea ke pehē pē, ko e fo’i faka’atā ia ko ē ‘oku mali mo e Lao ko eni Fika 2 ‘e fakahū atú. Ko ha taha hia ‘oku fakamo’oni ki ha kaungā hia, ko e kongā ia ‘o e ngaahi *exemption*. ‘Atā leva ia ‘Eiki Sea kapau ko ia, na’a mo ia, na’e kei fale’i mai ke ‘oua mu’a he ‘oku faingata’a ke *prove* e *motive* ‘o e *accomplice* pe ko e kaungā hiá. *Motive* ko e tokotaha kaungā hia, ō toko ua ‘o fai e hia, liliu e tokotaha ‘o fakamo’oni ki hē ‘oku fa’a fehu’ia e *motive* ‘ikai lava ia ‘o ‘ilo.

Ka ‘oku mau pehē ko e anga ē fuhu Sea ‘a e Pule’angá ke ‘unu ‘a e fakalakalaká. Ko u pehē ko e *safe* ko e malu tahá ia. Ko e fale’i ia na’e ‘omai he tokotaha ko ení ko e loea na’a ne pehē mai, ta’u eni ‘e 30 ‘eku loea he fonuá ni Mateni, malu ange pē tu’unga lolotongá ia. ‘E ngutuhua ange ke hao ha taha halaia ‘i ha ngāue pōpula ha taha tonu hia ‘Eiki Sea. Mālō e ma’u faingamālie.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

‘Eiki Sea: Kole pē ki he kalaké ke ‘ohake fakatonutonu ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘e Tongatapu 4.

Taniela Fusimālohi: Na’e ‘i ai foki ‘eku ki’i fokotu’u atu ke fakahū e “*toki*”. ‘E sai pē? ‘E toki ngofua, he ‘oku mahu’inga ia Sea. ‘E *force* e Fakamaau ke ‘alu ki he taha ki he ...

Mateni Tapueluelu: Me’a mai e Minisitā ke tuku ia.

Taniela Fusimālohi: Kae tuku atu pē pe ko e hā e, ka kia au ko e “*toki*” ‘oku mahu’inga e fo’ilea ia ko ē, “*toki*” ‘alu pē ki hē ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘i he *a* ki he *n*.

Paula Piveni Piukala: Poupu atu ki ai ‘e Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 koe’uhí ko ho’o fokotu’u eni, ‘oku ke tali pē fakatonutonu ‘oku ‘oatu ‘e ‘Eua 11?

Paula Piveni Piukala: Ko ia. He ko e fo’i fakatonutonú na’a tau toki sio hake pē. ‘I he fakapālangí ke ‘uhinga lelei, *where none of the exceptions in sub section one is available then the Court may admit*. Ko e ‘uhinga ia hū ‘a e **toki** he faka-Tongá. Ko e ‘ai ko ē ko ē *applies* ‘oku ‘ikai ke fenāpasi ia ka ko e fakatonutonú eni.

Where none of the exception in sub section one is available, kapau 'oku 'ikai ke faingamālie 'a e ngaahi makatu'unga 'e 14. Pea 'oku 'uhinga lelei pē Sea hangē ko e fakamalanga na'e fai 'e 'Eua 11, ka toe 'i ai ha toe *scenario cases*, tānaki atu ia he *subsection one*. Kae 'oua te tau hanga 'o 'oange, tuku atu pē fu'u palopalemá fakafa'aki 'aki 'a e Fakamaau'angá.

'Oange ha ki'i *filter mechanisms* ke tokoni, he ko e hopo ko ē na'a nau fokotu'u mai 'o makatu'unga ai e, 'a e monomono na'a nau 'omai Sea, na'e 'ikai 'aupito ke fokotu'u mai ia 'i he Fakamaau Lahí ke fai ha sio ki he kupu ko ení. Ko e me'a pē na'e hanga he Fakamaau Lahí 'o talamai, koe'uhi ko e *document* ko ení na'e 'ikai ke fa'u ia 'i Tongá ni 'oku *regard* 'e ia ko e *hearsay* pea 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke kau ia he fakamo'oni e hopó. Ka na'e 'ikai ko e makatu'unga ia 'ene faitu'utu'uni he hopo ko iá na'e makatu'unga he fo'i kupu ko ení. 'A ia ko e hopo e *Rex v Tuaimēi*'uta.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fakatonutonu.

<002>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea, 'a ia ko e fengāue'aki eni mo e Fakamaau Lahi 'a ia ko e kau ia 'i he ngaahi *advise* ke fai ha sio 'a e Pule'anga ki ha liliu. Ko e 'uhinga ko e ngaahi *case* 'oku hoko 'i he, pea ko e toe fakatonutonu hoko 'e Sea kapau te tau sio ki he me'a ko eni he 2, kapau 'e te tau pehē pē ko e Fakamaau, kapau 'e ha'u leva ia 'o talamai 'ai 'a e *hearsay* ko e 'uhinga ko e kupu (*o*) 'oku pē ko e kupu (2), ko e hā 'a e me'a 'e tapu ai 'ene faitu'utu'uni ko ia, he ko ē he 'oku talamai leva ia 'oku 'ikai ke *apply* 'a e (*a*) ia ki he (*n*).

Te u ngāue'aki 'e au 'a e 2 pē ko e (*o*), 'e tapu'i 'i he kupu ko ē 'a e faitu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau, pea ko e hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Leipa, 'oku tatau pē ia, he ko e 'uhinga he 'e kei lava 'o ngāue'aki, ko e tu'unga ki he taimi ni ha'u foki 'a e Fakamaau 'o pehē mai te u ngāue'aki 'e au ia 'a e kupu (*o*), he 'oku 'ikai ke *apply* 'a e kau tama ia ko ē. *So it doesn't ...* he ko e 'uhinga 'e hoko pē ia 'o ne fa'a ngāue 'aki 'e ia 'a e kupu, ko ia pē Sea 'a e ki'i ...

'Eiki Sea: Kole atu pē ki he Kalake ke fakatonutonu mai 'a e kupu (2) ko eni 'i he faka-Tonga, ke tatau pea mo e liliu ko eni kuo fokotu'u mai. Kapau 'oku 'ikai ngāue'aki 'a e faka'atā 'a e kupu (1), Kalake ko e hā hono fakalea ko ē hono liliu mai ki he faka-Tonga.

Paula Pīveni Piukala: 'Ai pē ke u toe fakalea'i pē 'a e fakakaukau kae ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

Paula Pīveni Piukala: ... toki fakasētesi'i. Ko e fakakaukau 'oku 'osi 'omai 'a e ngaahi makatu'unga 'e ngofua ai 'a e *hearsay*, pea kapau leva 'oku 'ikai ke *available* 'a e ngaahi makatu'unga ko ia ke ngāue'aki 'e he Fakamaau. Hangē ko eni ko ha toki me'a na'e toki 'asi hake 'i he lolotonga 'a e hopo, pea te ne lava leva 'o *exercise* leva 'a e ki'i fo'i kupu 'oku monomono mai kae 'oua 'e hūmataniu pē fo'i kupu ke ne *overwrite* mai 'a e ngaahi makatu'unga.

Hangē ko 'eku fakatātā Sea, ko e kupu makatu'unga (*a*) 'oku ne hanga 'e ia 'o 'omai 'e ngofua 'a e *hearsay*, kapau 'e fai 'e he Fakamaau'anga 'enau fakatotolo'i, *investigate* ke ne *verify* 'a ia 'oku laumālie lelei ia. Kapau leva 'oku 'ikai ke lava 'e he Fakamaau'anga 'o fai 'a e fo'i *verification* ko ia, 'e toki ngofua leva ke ngāue'aki 'e he Fakamaau'anga 'ene fakamo'oni.

Eiki Sea: Pea ‘oku ‘osi mahino ‘a e poini ia ko ia, ko ‘etau feinga’i eni ke ‘omai ‘a e laumālie ko ia, ki he fakalea ko ē ‘oku tau sio ki ai. ‘A ia ‘i he’ene tu’u lolotongá, kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ‘a e ngaahi faka’atā, ‘e tonu ange kapau ‘e fakalea, **kapau ‘oku ‘ikai ‘atā ke ngāue’aki**. ‘Io ‘a ia ko ‘ene tatau eni e fakatonutonu mo e me’a ko ē ‘oku mou fakamalanga.

Hou’eiki ‘oku ou tui kuo ‘osi mahino ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko eni ‘a e feme’a’aki ‘i he fakatonutonu ko eni, te u kole pē ki he Kalake ke tau pālōti e fakatonutonu, ‘a eni ko eni kuo ‘osi pou pou’i pea ‘oku ‘osi fai ‘a e feme’a’aki ki ai.

Eiki Palēmia: ‘A ia ko e fokotu’u ‘e fiha Sea, kātaki pē, he na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u mei Tongatapu 4, pea mo e fokotu’u ko eni, pea mo ho’o monomono ko ia na’e fai ki he fokotu’u ko eni. ‘A ia ‘oku tau ‘uluaki ‘ai ia pē ‘e tali pē ‘ikai pea tau toki pālōti leva he fo’i lao? Ko e ‘ai pē ke fakamā’ala’ala ke mahino ai ko e hā ‘etau ...?’

Fokotu’u Tongatapu 4 ke fetongi ‘aki ‘ene fokotu’u ‘a e fokotu’u kupu O e Pule’anga ke pau

Eiki Sea: Tonu pē ho’o me’a ‘Eiki Palēmia, ko e fakatonutonu ko eni ‘a Tongatapu 4, Kalake, kātaki ‘o kamata hake ha laine ‘e taha ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki. **Ko ha taha hia ke faka’atā**, Tongatapu 4 tokoni mai angé he fakalea ko eni ‘oku ke me’a mai ki ai, ko ho’o fokotu’u fakamuimui pea ko ia te tau kamata mei ai.

Māteni Tapueluelu: Ko e fokotu’u ‘oku nounou ‘aupito Sea, ke tānaki pē ke mahino **ko ha taha hia, ‘oku fakamo’oni ki ha kaungā hia**. ‘A ia ko e *against* ha taha.

Eiki Sea: ‘A ia ‘oku tānaki ia ki he kupu (2), pē ko ha kupu fo’ou eni ‘oku ke fokotu’u mai.

Māteni Tapueluelu: Pau pē ko e (o) ia, kupu fo’ou ko e (o) ia, ke liliu ‘a e fokotu’u ko ē ‘a e Pule’anga kae ‘ai ia ko e (o) ia tatau. He ‘oku *limit* pē ki ai pea ‘oku ne ‘oatu pē tūkunga pau.

Eiki Palēmia: ‘E Sea ‘e lava pē ke u fakamā’ala’ala pē ‘e Tongatapu 4, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ke (o) ia pea tukukehe pē ‘a e (2) ia ē, ke faka’atā ha taha faihia ...

Eiki Sea: Ko ia ‘e Tongatapu 4, ‘oku hanga ‘e he kupu (2) fo’ou ko eni ‘a Tongatapu 7 ‘o fetongi ‘a e (o) he ‘ikai ke toe ‘i ai ha (o) ia. Kapau ko ho’o fokotu’u mai ke liliu ‘a e (o), ‘oku ou tui ‘oku tonu ke tau ‘uluaki tamate’i ‘a e, tau ‘uluaki talanoa ki he ...

<005>

Taimi: 1505-1510

Eiki Sea: ...Fokotu’u ko ena ‘a 7 kapau ‘e tali pē ‘ikai koe’uhī ko ho’o liliu ‘a koe ki he (o).

Mateni Tapueluelu: Pou pou atu Sea.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē fiema'u fakama'ala'ala pē, mahino pē 'a e ngaahi feme'a'aki, ka ko e mōmeniti pē ko ē 'etau pālōti'i 'a ē pea fēfē leva e fokotu'u ia te tau toe pālōti'i pē 'a e fokotu'u 'a 4? Hangehangē ko e fo'i fokotu'u kotoa pē te tau toutou pālōti'i.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e fokotu'u ko eni 'a 4 'oku ne fokotu'u mai 'e ia ke fakalelei'i e (o), ka ko e fokotu'u ko ē 'a 7 ke fetongi 'aupito pē (o) ia 'aki 'ene Kupu (2). 'A ia 'o kapau 'e tali 'a e fokotu'u ko ē 'a 7 te tau 'alu leva he Kupu (2) 'o kapau 'e 'ikai ke tali 'a e fokotu'u ko ē 'a 7 ke fetongi e (o) 'aki e Kupu si'i fo'ou (2).

Te tau hoko atu leva ki he (o) 'a eni ko eni 'oku fokotu'u mai he 4 ke liliu. Mahino pē Hou'eiki? 'A ia ko 'etau ...ko e 'ai ke tau pālōti kehekehe pē Hou'eiki ke mahino. Na'e 'omai e lao fakaangaanga ko e fo'i (o) pē 'oku tānaki mai. Fokotu'u mai 'e 7 ke fetongi e (o) 'aki e 2. Fokotu'u mai 'e 4 ke fakama'ala'ala e (o) 'o tānaki mai e kau hia. Tau 'uluaki 'ai e fokotu'u 'a 7 ke mahino pē te tau fetongi e 2 'aki 'a e (o) 'aki e 2, 'o kapau 'oku 'ikai tau foki leva ki he (o) 'o pālōti'i e fokotu'u 'a 4 he 'oku ne hanga 'e ia 'o liliu 'a e (o).

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki fēfē kapau 'e tali e 7 ia, te tau toe foki pē kia 4?

'Eiki Sea: Ko 'ene tali pē 7 ko 'ene tali e liliu ki he lao.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku loto ki ai 'a 4 kātaki Sea?

'Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e me'a totonu pē 'oku me'a mai'aki he Feitu'u na. Ko 'ene tali pē ē ko 'ene 'osí ia.

'Eiki Palēmia: 'A ia Sea 'oku tatau pē eni ia mo ha'atau pālōti'i 'a e fokotu'u atu, he ko e fokotu'u atu eni he Pule'anga. Ko e tali ko ē 'a e fokotu'u ko ē na'e 'oatu mei he Komiti Kakato na'e 'alu ki he Komiti Kakato ko 'ene mahino leva ia 'oku 'ikai ke tali 'a e fokotu'u ko ē. Ko e 'ai pē ke fakafaingofua'i pē 'etau pālōti tu'o tolu kapau ko e 'atunga ē, ko e 'ai atu pē ke fakatupu fakakaukau.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u 'oku tolu. Fokotu'u he Pule'anga ke tali e (o) 'i hono 'omai mei he Komiti Kakato. Fokotu'u 'a 7 ke fetongi e (o) 'aki e 2 si'i fo'ou, mo e fokotu'u 'a 4 ke tānaki e fakalea fo'ou ki he (o). 'A ia 'oku fiema'u pē ke tau pālōti kehekehe e fo'i fokotu'u 'e tolu.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea 'a ia ko 'ene fokotu'u pē ko ē ko ē 'o kapau 'oku tali e fokotu'u 'uluakíko e lava ia ko ē e fo'i lao. He ko e 'uhinga ko 'ene tali ia 'a e me'a na'e 'omai na'e 'uluaki fokotu'u 'o 'omai ko ē 'osi e feme'a'aki ko ē 'a e Komiti Kakato. Ko e toki 'alu pē ia ki hē 'o kapau 'oku 'ikai ke tali 'a e fokotu'u ko ē tuku ai pē (o) ia 'i he tu'unga 'oku 'i ai mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki na u pehē 'e au 'oku faingofua e me'a ko eni, ka 'oku sai pē, tau foki leva ki he fokotu'u fakamuimui 'o kamata mei ai. 'A ia ko e fokotu'u fakamuimui meia Tongatapu 4. 'A ia ko 'ene fokotu'u ke liliu 'a e Kupu (o) kapau 'e tali 'a e fokotu'u ko ia tau tali leva ke liliu e Kupu (o). Tau hoko atu leva ki he fokotu'u hoko mai, 'a ia ko e fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke liliu 'aupito pē (o) ia mo e 2, pea toki hoko atu leva mei ai.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e ki'i fakama'ala'ala, kapau 'e tali e fokotu'u 'a e Fakafofonga 4. Ko e tali ia he Fale 'a e fo'i fokotu'u ko iá, pea kapau leva te tau toe pāloti he 7 ko e pāloti ia e 7 ia ke to'o e (o) 'osi ange ko ia 'e hanga he fokotu'u e 7 'o toe to'o e me'a kuo 'osi tali he Fale 'i he fokotu'u 'a Tongatapu 4. He ko e 'uhingá pē 'e Fakafofonga tau pāloti pea tau tali e 4, tau pāloti. Ko e tali e 7 talamai he 7 ia to'o 'a e 4 ia 'a e (o). 'A ia ko 'ene to'o 'a e (o) 'oku tau hanga 'o ta'efaka'aonga'i leva 'etautolu 'a e pāloti na'e toki 'osi...

<007>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Palēmia : .. 'a ia ko 'eku 'uhingá pē 'aku ia ki ai Sea ke fakatokanga'i pē 'a e *sequence* ko ē 'o e ngaahi me'a ko ení he 'oku 'i ai pē tali e 4, hū mai e 7 ia to'o e 4 ia to'o 'a e fo'i me'a ia na'a tau tali he 4.

Fakafoki Tongatapu 7 'ene fokotu'u 'oku 'ikai poupou'i ia e fakamatala fakamo'oni fanongo

Paula Piveni Piukala : Sea ka u ki'i tokoni atu au Sea ke fakanounou. Ko e 'uhinga pē 'eku feinga mai 'aku ke ai 'a e fo'i monomono ko eni na'u 'ai ke tau lava fengāue'aki pea mo e Pule'angá ke kumi hano solova'anga 'o e palopalema ko eni. Ka ko u *withdraw* atu au Sea 'eku fakatonutonú *withdraw* atu 'e au 'eku fakatonutonú he 'oku 'ikai pē ke u tui au ki he fo'i *hearsay* ko eni. Ka na'a ku hanga 'o fokotu'u e me'a ni, ko ha fa'ahinga *medication* ke tau lava 'unu, ka ko eni kuo tau fihia tautolu. Ko u kole atu au Sea fakafoki mai 'eku fokotu'ú 'a'aku, tau 'unu atu tautolu mo e me'a 'oku tālanga'i mai 'e he Pule'anga. 'Osi mahino 'eku fakakaukaú mo e laumālie 'oku 'oatu ai e fakakaukaú ka 'oku 'ikai ke ne solova 'e ia. Pea ko u pehē ke *withdraw* mai ia he 'oku ou kei ta'etui pē au, pea 'oku ou kei kau pē au ke fakakaukau ka tali 'e he Fale ni te mau iku ki he 'Ene 'Afió koe'uhi ko e pelepelengesi 'o e lao ko ení ki he kakai e fonua. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa : Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'i he'ene pehē 'oku taha pē 'etau pāloti 'i he taimi ni.

Lord Tu'ilakepa : Sea ki'i fakamolemole pē e Feitu'ú na ka u ki'i..

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa : Ko u kole atu Fakafofonga fakamolemole, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'etau feme'a'aki he Fale ni pea tau tuhu ki Lototatau. 'Osi pē hono tali 'e he Fale ni pea 'oku 'iate ia 'a e tau'atāina ke ne vakai'i 'a e laó pē 'oku totonu mo taau mo tatau mo 'etau fiema'u 'atautolu kau Fakafofongá pea mo e fiema'u 'a e Pule'angá ngata ai. Ko u ongo'i ho'o holomuí koe'uhi ka ke tuhu ki he tafa'aki ko ē. 'Oua 'ai ke a'u heni ka pāloti'i 'o 'ikai ke tali 'osi ma'u ho'o totonú he Fale ni. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ho'o holomuí koe'uhi ka ke 'alu ki he 'Ene 'Afió tulou mo ia 'ikai ke u tui ki he'etau fa'ahinga founa ngāue ko ia. 'Omi pē 'etau 'uhinga fakapotopoto tahá. 'Osi 'oatu pē 'eku faka'uhinga 'aneuhú 'Eiki Sea 'eku tui ki he fo'i lao ko eni. 'Osi 'oatu 'eku faka'uhingá pea na'u.. mālōlō pea u toe 'atu ki he Feitu'ú na. Ko u pehē ko 'ene fe'ungá ia pea tau 'ai e fakapotopoto taha. Hangē ko ē 'oku tau ongo'i kuo ke ongo'i kuo ke holomuí ho'o fokotu'u. Ko u kole atu 'oua 'e 'ai pehē kapau 'oku holomuí pē ia kae hoko atu, kuo 'osi ma'a ho totó he Fale ni, pea kuo 'osi 'omai 'e he Feitu'ú na ia 'a e fo'i

fakatātā. 'Io 'oku mo'oni ka 'oku 'ikai totonu ke tau tuhu ki ai ka 'oku tau 'osi, mou me'a ki ai homou fofongá pea u lave'i 'a e motu'a ni. Kuo hoko 'a e fakamaau ta'etotonú ke fonua ni, pea 'oku uesia e ni'ihi ko ē 'oku nau fai 'a e fakamaau ta'etotonú he fonua ni.

Ko u fokotu'u atu Sea, hoko atu 'a e ngāue 'a e Feitu'ú na ia 'oku 'ikai ko ha me'a faingata'a eni ia 'oku faingofua. Ko e pālotí tuku mai 'a e aofangatukú ki he 'aofinima 'o e Mēmipa kotoa pē he Fale ni 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au ke tau pāloti.

Taniela Fusimālohi : Sea, 'oatu pē mu'a e ki'i poini ko eni. Ko e 'uhinga foki ko ē 'a Tongatapu 7 he 'oku 'ikai ke tau lava tautolu 'o kumi e *middle ground*. 'Oku 'i ai e me'a lelei heni 'oku 'oatu ke fakakaukau ki ai e Pule'angá, ka 'oku 'ikai ke loto ia ke fai ha fakakaukau ki ai. Pea 'oku hangē ia 'oku mo'oni mahalo e paloveape ia ...

'Eiki Palēmia : Sea fakatonutonu atu e Fakafofonga. Anga fēfē ho'o 'ilo homau lotó. 'Oua te ke hanga 'o talamai 'e koe 'emau fakakaukau mo homau lotó. Nofó pē koe ho'o poiní tuku ai pē mu'a ke fai pē ha'amou fakakaukau 'amautolu pea 'i ai mo homau loto, kae 'oua te ke talamai 'e koe 'a homau lotó he tahá 'oku ke lava 'o 'ilo homau lotó mo 'emau fakakaukau. 'Ai pē 'etau talanoa ke tau nofo pē he 'etau takitaha poini, kae 'oua te ke fakakouna 'e koe 'o pehē 'oku ke 'ilo ange 'e koe mautolu 'ia mautolu. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea, ko e laumālie 'o e Fale ni ko e ko e me'a ia na'a mau felelei mai mo ia he kamata' ko e fiema'u ke ngāue fakataha. Ka 'oku 'ikai pē ke ho'ata mai ha ha taimi 'oku ai ha faka'amu 'a e Pule'angá ke to'o atu ha me'a lelei mei he tēpile ko eni. Ko e fakatonutonu ko ē 'oku 'i ai 'a e me'a lelei.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e ngāue fakatahá 'Eiki Sea fakatatau ki he tu'utu'uni mo e 'uhinga. He 'ikai ngāue fakataha ta'eta'e'uhinga ...

<008>

Taimi: 1515-1520

Taniela Fusimālohi: ... Sea ko e ko e, ko 'eku 'uhinga 'a e fa'ahinga fakamalanga pehē 'oku tele ia he siolalo nai pē 'oku ta'eloto pē 'oku 'ikai ke fai ia he hangamālie 'oku 'uhinga lelei 'a e fu'u kupu ua ko eni e fokotu'u atu ko ē ki he kaha'u.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ē kuo tā mai pē ia mo teke mai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē 'e lava ke u tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: 'Oku pehē ko e hā 'a e ongo'i 'a e kau Fakafofonga ko eni he'enua lau e 'ū ngaahi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'eku tokoni Sea. Sea fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: 'E maumau 'eku malanga Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: He fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu. Sea ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 me'a hifo ki lalo. Ko 'eku tamate'i atu e maika koe'uhí ko u fiu fakaongoongo atu pē ko e hā ha'o ha'o fokotu'u. Kuo holomui 'a Tongatapu 7 'ikai ke toe ai ha fokotu'u pehe ni ko e fokotu'u 'oku ua. Fokotu'u ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga 'i hono lau tu'o tolu pea mo e fokotu'u meia Tongatapu 4 'a ia 'oku te'eki ai ke ne fakafoki ke fakalelei'i e kupu ko eni O ki he Lao Fakaangaanga. Kole atu ki he Kalake ke tamate'i 'a e fakatonutonu ko ena kuo 'osi fakafoki ia. Ka tau foki ki he Lao Fakaangaanga 'i he'ene tu'u ko eni lolotonga. Te tau pāloti fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e kātaki Sea fakamolemole pē he te'eki ke mahino 'a ia ko e ko e 'uhinga leva 'a Tongatapu 4 ke fēfē? Kapau 'oku fiemālie 'a e Fakamaau'anga 'oku 'i he lelei 'a e Fakamaau Totonu pea kau ki ai mo e kau hia? 'Ika ko e 'ai pē 'a'aku ke mahino ange pē ko e hā e fokotu'u.

'Eiki Sea: Fakama'ala'ala mai ho fokotu'u Tongatapu 4.

Fokotu'u Tongatapu 4 to'o fakalea mei he Pule'anga kae fetongi 'aki 'ene fakalea fo'ou ke 'oua fa'atā tau'ataina ma'u Fakamaau'anga

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e ko e lao ko eni 'oku ne hanga 'o fakalahi mai 'a e ngaahi kupu si'i 'i he kupu 89 'a ē 'oku faka'atā ai 'a e fanongo talanoa. Pea ko e kupu O hono tānaki mai 'oku pehē kapau 'oku fiemālie 'a e Fakamaau'angá ki he fanongo talanoa ko ia 'oku 'i he lelei 'o e Fakamaau Totonu.

Ko e me'a ko ē 'oku fokotu'u atu 'Eiki Sea 'oku mau tui 'oku ngali fu'u fālahi hūfanga he fakatapu e fo'i foaki ko ia ka 'oku mau 'ilo ko e taumu'a eni ko hono 'uhinga ko e ngaahi hopo ki he fefakamo'oni 'aki 'a e kau 'a e kau faihia. Ko e fokotu'u ko ē 'oku ou 'oatu ai Sea 'oku pehē kapau ko ha taha hia 'oku fakamo'oni ki ha kaungā hia fakamo'oni fakafepaki ki ha kaungā hia ko 'ene nounou ia Sea. Pea 'oku ne hanga 'o 'omai e fakangatangata ke nofo pē ai e Fakamaau'anga. 'Oku 'i ai e makatu'unga pau mo e *condition* mali eni Sea pea mo e Lao Fika 10 'e fakahū mai 'anai pea ko e 'uhinga pē ia 'a e fokotu'u atu mau tui fakapotopoto ange ia hono fu'u faka'atā 'aupito 'aupito he 'e 'atā ai 'a e ngaahi hopo kehe e hū mai ai 'a e fanongo talanoa hangē ko e hopo ko eni 'i he Fili Fale Alea 'e toki hū mai foki ia 'amui. 'Oku mau tokanga ke fakapapau'i pukepuke pē ngeia e Fakamaau'anga pea fakangatangata 'a e ngaahi fakamo'oni fanongo. Pea ko e ki'i fo'i nounou pē ia e fokotu'u atu Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: 'A ia 'oku 'ikai ke toe 'asi e toenga ia ko ē 'o e fo'i fakalea ko eni? Pē 'oku hū ho'o fakatonutonu he vaha'a ko ē ...

Mateni Tapueluelu: Ka ko u fokotu'u atu pē ke to'o 'aupito ē ia Sea. Ko 'eku fokotu'u ia 'a'aku. 'A e fokotu'u ko ena 'a e Pule'anga 'oku mau tui mautolu *is too open too general* ...

'Eiki Sea: 'A ia ko ho'o fakatonutonu 'a koe ko e fo'i liliu 'aupito pē fakalea ia ko eni.

Mateni Tapueluelu: Ko ia. Ko ia Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u ki'i fokotu'u atu pē Sea tapu mo e Feitu'u na 'e Sea mo e Hou'eiki, kapau te tau ko 'etau fa'u ko ē lao te tau fa'u ke lava 'o ngāue e ngaahi tapa kehekehe 'o e lao. He'ikai ke tau fakapatonu pē ki he hia kae tuku e sivile. 'Ikai 'oku lahi e ngaahi tapa kehekehe pea ko hono 'uhinga e fo'i kupu 'Eiki Sea 'oku fakalukufua. Kapau te tau fakangatangata pē ki he hia Sea 'e toe 'i ai e paloopaalema kehe ia 'e hoko mai mahalo uike kaha'u pē pē ko e uike ki tu'a. Ko e fa'u e lao 'oku fa'u ke fakalukufua ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea kei fakafiemālie ange pē tu'u ko ē 'a e lao 'i he lolotonga ni mālō Sea.

Pālōti'i 'o 'ikai tali fokotu'u Tongatapu 4 ke fetongi fakalea kupu fokotu'u mai he Pule'anga

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku mahino 'oku 'ikai ke loto 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia ki he fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4 ...

<009>

Taimi: 1520 – 1525

'Eiki Sea: ... pea 'oku fakama'ala'ala atu pe fokotu'ú 'i hono fakaleá. 'Oku loto ke fakafetongi'i 'a e fakalea ko ē lolotonga e O 'aki e **kapau ko ha taha hia 'oku fakamo'oni ki ha kaungā hia.** 'A ia ko e fokotu'u ia 'oku nounou pe Hou'eiki, kole atu ke tau pālōti he fokotu'u 'a Tongatapu 4. Ko ia 'oku loto ke tali 'a 'ene fokotu'ú ke fakalelei'i e fakalea ko eni he Kupu O fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, loto ki ai e toko 8 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4 fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, Vaea Taione, 'ikai ke loto ki ai e toko 9.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, mahino leva 'oku tokolahi ange e ni'ihi 'oku 'ikai ke loto ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4.

Pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu (fika 1) ki he Fakamo'oni

'I he'ene pehē tau foki leva ki he Lao Fakaangaanga 'i hono lau tu'o 3 'ikai ke toe 'i ai ha liliu e Fale Aleá. Kole atu ke tau pālōti, ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Fakamo'oni fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, Veivosa Taka, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 10.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 3 e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 7.

‘Eiki Sea: Hou’eiki kuo tali ‘e he Falé ni ia ‘aki e toko 10 na’e ‘ikai loto e toko 7. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Laó

Fakamālō’ia ‘e he Pule’anga ‘a e tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu (fika 1) ki he Fakamo’oni

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé. ‘Eiki Sea fakahoko atu pe e fakamālō ki he lava e fo’i lao ko ení ‘o tali ke hoko atu ‘etau ngāué. Hangē pe ko ia na’e fai ki ai e fakahoha’á ‘Eiki Sea ko e fālinga ‘o taimí ‘okú ne tu’utu’unia e fakatonutonu ‘etau ngaahi laó, fakafenāpasi ki he ngaahi lao ‘oku ngāue’aki ‘e he ngaahi fonua maama ange. Ko ia ‘oku ‘oatu e fakamālō ‘Eiki Sea ki he Falé, lava e ngāue ko iá mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he Fika 4.2 tau ‘asenitá ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Fakamo’oni 2023. Ko e lao ko ení na’e lau he ‘aho 7 ‘Aokosi 2023. Pea na’e tukuhifo ki he Komiti Kakató ‘a ia na’e tali mo ‘ene ngaahi fakatonutonu ‘i he ‘aho 14 ‘o Fepuelí. Pea ko eni kuo ‘omai ki he Fale Aleá, kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamo’oni fakataha mo hono fakatonutonu

Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamo’oni fakataha mo hono fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 11.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 8 Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke lau tu’o 3

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamo’oni ...

<010>

Taimi: 1525-1530

Kalake Tēpile: ...

FAKAMO'ONI 2023

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONAUTONU 'A E KUPU 126 'O E LAO KI HE FAKAMO'ONI

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1 Hingoa Nounou mo e 'Uhingá'i lea

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Fakamo'oni 2023.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea. Tapu mo e Seá pea tapu pea mo e kau Mēmipá. Ko u, kimu'a ke u fakahoha'á Sea pe 'oku tau ki'i *break* pe 'oku tau lele ai pē tautolu ki he 4. Ko e 'uhingá he 'oku ou loto Sea ke toe 'ohake pē 'a e 'isiu ko ení kehe pē, kehe pē Sea he ko e tui ko ē 'a e motu'á ni, 'e fakama'opo'opo kātoa pē 'etau ngāué he'etau *hansard* mo 'etau minití.

Mahu'inga ke talanoa'i 'oku 'i ai 'a e monomono 'oku ou fokotu'u atu koe'uhi ko e makatu'unga he fo'i Lao Fika 9 na'a tau talí, 'oku tu'u lavea ngofua leva e kakai e fonuá he Lao Fika 10. Neongo ko e Lao Fika 10 'oku 'i ai e *merit* pea na'e 'i ai e fiema'u, ka koe'uhi ko 'ena fekaungá'akí 'oku ne *precipitate* mai e fakatu'utāmaki lahi Sea. Ko e anga ia 'eku ...

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki na'e 'ai ke tau hoko atu pē mei he 3 ki he 4 ka koe'uhi ko e fiema'u ko ē ke fakamā'opo'opo mai ho fakatonutonú, 'e tuku atu pē faingamālie ka tau ki'i mālōlō ai pē Hou'eiki.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<002>

Taimi: 1550-1555

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, na'e mālōlō mai 'a e Fale 'oku tau feme'a'aki 'i he fika 4.2 'o 'etau 'asenita, 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Fakamo'oni, lao ko eni na'e 'osi tali hono lau 1, lau tu'o 2. Na'e 'osi lau tu'o 3, pea ko eni 'oku 'i ai 'a e fokotu'u ke fakalelei'i 'a e Lao Fakaangaanga, pea tuku 'a e faingamālie kia Tongatapu 7 na'e 'i ai 'ene fokotu'u.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e fakakaukau Sea, ko e tu'u 'a e fo'i lao ko eni Sea 'iate ia pē 'oku faka'ofu'ofa ia pea 'oku tali ia 'e he motu'a ni. Ko e makatu'unga na'e 'omai 'aki 'a e fo'i lao ko eni na'e 'i ai hono 'uhinga lelei 'o na he na'e hoha'a mo e Fakamaau ia ki ai. Koe'uhi ko e hopo 'i he totongi fakafufū.

Sea ko 'eku hoha'á 'oku makatu'unga ai hono fakataha'i 'a e fo'i lao ko ia 'anenai mo e fo'i lao ko eni 'ena fengāue'akí pē 'e loto lelei 'a e Pule'anga ke 'i ai ha monomono, koe'uhi ko e

kaungā hia, ‘a ia ko e natula ‘o e hopo ko eni Sea, na’e hanga ‘e he tokotaha ko (a) ‘o totongi ‘a e ‘Ofisa Polisi ko (b) ke ne hanga ‘o *bribe* ‘a e kau ngāue ‘i he *exhibit room* ke nau to’o mai ‘a e *drugs* he ‘oku si’isi’i ‘enau *supplies*. Pea ko e taimi ko ē na’e *advise* atu ai ‘e he *prosecutor* ki he Fakamaau Lahi, ‘oku ‘ikai ke lava ‘o faka’ilo ‘a (a) ia he ko (b) pē ‘a e ma’u’anga fakamatala. Pea na’e ‘uhinga ai ‘a e fo’i fakalea ko eni ‘e he Fakamaau Lahi he tu’utu’uni ko ia he palakalafi 21, *I add my voice to the growing choir of judicial consent, that consideration of legislative reform is urgently required.*

Ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai, ‘oku fiema’u fakavavevave ‘a e liliu fakalao ke fakahā ai ‘a e ngaahi liliu kuo fakahoko ki he lao ‘o e ngaahi fonua kehé. ‘A ia kuo fakapekia ai ‘a e tu’utu’uni ke tapui ‘a e fakahalaia’I ha taha ‘oku makatu’unga ‘i he ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala fakamo’oni tokoni, *corroborations* ‘a e kaungā hia. Pea ke ta’ofi ‘a e faingamālie ke hoko ai ‘a e ngaahi fehalaaki mamafa ‘i hono fakahoko ‘o e totonu fakalao, *interest of justice.*

‘Oku ou hoha’a pē au Sea ki he taimi ko ē ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e *hearsay*, ‘o na fenāpasi pea mo e fo’i lao ko ení, te ne ‘ata pē ‘a e me’a tatau pē na’a ku hoha’a ki ai ...

<005>

Taimi: 1555-1600

Paula Piveni Piukala: ... ‘E lava ‘e he Fakamaau pe ‘e lava ‘e he mālohí ‘o fakamakatu’unga ha ngaahi fakamo’oni fanongo *hearsay* ke ne hanga ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘a kinautolu pea ‘e lava ke *misplace* ai ‘a e *Justice.*

Ko ia ai ‘e Sea ‘oku ou fokotu’u ki he Pule’anga ke nau hanga mu’a ‘o *reconsider* e me’a ko eni. Kia au ia na’e faka’ofa’ofa pē e fo’i lao ko eni kapau na’e ‘ikai ai e fo’i lao ko ē na’e toki tali ni, pē ko e hā ha’anau fa’ahinga *reconcile* pē te nau *reconcile* fēfē ‘a e *standard* fakamāmani lahi ‘a e fakamo’oni ta’etoeveiveiua *prove beyond reasonable doubt* pea mo hono fakangofua ‘a e *hearsay* ‘i ha fa’ahinga hia pē Sea. Ko e fakamalanga ia ‘oku fai he motu’a ni he ko u ongo’i ko e feituiaki ‘a e fo’i lao na’e toki tali mo e fo’i lao ko eni toe faka’ofa ange ‘a e kakai masiva ‘a e fonua ni.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu Sea ki he Pule’anga ke nau toe *reconsider* mu’a pē ai ha’ano fa’ahinga monomono ke *achieved* pē te nau *reconcile* fēfē ‘a e *prove beyond reasonable doubt* pea mo e fakangofua e fakamatala fanongo malava fēfē pē ‘e malava fēfē mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale. Sea ‘oku kehekehe pē ongo fo’i lao ia. Ko ‘anenai ko e lao ia ko ē e Lao Fakamo’oni mo e Kupu 89. Ko eni ko e Kupu 126 ko e ‘uhinga ia ki ha fakamo’oni tokoni ke ne fakahalaia’i ha taha, ngaahi me’a ko ia ‘Eiki Sea ne ‘osi fakamatala pē ia ‘i he Komiti Kakato hono tānaki mai ke faka’atā ‘a e fakamo’oni’i ‘a e me’a ko eni kae lava, he kapau na’e fai mo e ngaahi fakakaukau ko eni ‘i he fakatonutonu ko ení ‘e lava leva ‘o fihia mo (a) ko ē na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga. Ka ‘i he’ene tu’u ko ē lolotonga hao ‘a (a) ia na’a ne kamata ‘a e fo’i ngāue pango ko ē kae fihia ai e tokotaha kehe ia. Ko ia Sea ‘oku ou fokotu’u atu tau tali mu’a e lau tu’o tolu e lao ni mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pē mu’a kae ‘oatu pē ki’i poini pē ko eni koe’uhī ‘oku ...ko e ngaahi ‘uhinga ia ko ē na’e fai e hoha’a ai kuo ‘osi fakamatala ia ‘e he Komiti Kakato. Ka ko e fokotu’u ko eni ke tau toe fai ha monomono ‘oku ‘i ai pē hono lelei Sea. ‘A ia ko ‘eku sio atu kapau te tau faipē ha ki’i monomono ‘aki e ‘uhinga ...ka ‘i ai ha fa’ahinga fakalea te ne

fakahaofi 'a e *situation* ko ē 'e ala hoko. 'A ia 'oku 'uhinga foki eni 'oku mātu'aki to'o 'aupito pē 'a e fakamo'oni tokoni, ka ko 'eku fehu'i 'a'aku ia Sea fēfē 'a e taimi ko ē ko ē 'e a'u ai ki ha tu'unga ko e keisi ko ē 'oku fai ki ai e talanoa 'oku makehe atu ia pē 'oku *unique* 'oku fiema'u ai ke 'i ai ha me'a pehē.

'A ia ko e anga 'eku fakakaukau 'a'aku ia fēfē kapau te tau ki'i tānaki atu pē 'i he ngaahi lea ko eni, tukukehe ka 'i ai ha tu'unga 'e a'u ki ai 'a e Fakamaau'anga 'o mahino 'oku fiema'u ha fakamo'oni tokoni koe'uhī ko e lelei 'a e fakamaau totonu, pea ko e anga 'eku vakai Sea 'oku 'ikai ke ne toe hanga 'e ha fa'ahinga tānaki pehē ia 'o toe maumau'i ha me'a, 'oku tānaki atu pē ia 'i he Kupu 1 pē ke hoko atu 'aki, pe tau 'ai ē ko e kupu ia hono tolu, kaikehe pē Sea 'oku ai ha maea lalo ke pukepuke'aki na'a holofa ha me'a ha taimi 'i he taimi 'oku tau 'ave ai e lao ko eni ke ngāue'aki, 'oku 'i ai pē ha ki'i ...

'Eiki Sea: 'Eua 11. Ko e Kupu 126 ko eni 'a e lao ko eni 'oku fakafetongi'iaki 'a e lao fakaangaanga 'aki 'a e Kupu 126 fo'ou 'oku 'i ai 'ene Kupu (1) mo 'ene Kupu (2).

Taniela Fusimālohi: Ko ia...

<007>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi : ... 'E Sea ko 'eku..

'Eiki Sea : Ko e tānaki ko ē 'oku ke me'a mai ki ai ko e tānaki ki fē ?

Taniela Fusimālohi : Tānaki atu pē 'i he kupu 1.

'Eiki Sea : Ki he ngata'anga 'o e kupu si'i (1).

Taniela Fusimālohi : Kupu si'i (1) tukukehe ka taha hifo pē 'o 'ai hano ki'i palakalafi makehe. Tukukehe 'o ka a'u 'a e Fakamaau'angá ki ha tu'unga 'e kei fiema'u ai ke 'i ai ha fakamo'oni tokoni koe'uhī ko e lelei 'a e fakamaau totonu. Pea ko u tui 'oku 'ikai ke ne maumau'i 'e ia 'a e kongá ko ē.

'Eiki Sea : Talaatu ki he Kalaké ke tukuhake 'a e faile fo'ou ko eni ke me'a ki ai e Hou'eiki.

'Eiki Palēmia ; Ki'i kole fakama'ala'ala pē ia ki he .. 'Oku 'asi pē 'o felāve'i mo e 'ikai ai ha fakamatala fakamo'oni tokoni. Pē 'oku fulihi fefee'i ē ko e 'uhingá pē ke tokoni ki he feme'a'akí Sea. Ko e 'uhingá pē ia. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e lavé ke ki'i fokotu'u angé e fakaleá ka tau sio fakalūkufua. He koe'uhī ko e ki'i fo'i fakalea ia ko iá te ne fakahaofi ha fa'ahinga tu'unga 'e a'u atu, ta ko ē na'e kei fiema'u pē ka 'oku 'ikai ke toe 'asi ia he lao. Koe'uhī ko e hoha'a ko ia na'a mau faí, 'e ala a'u pē ia ki ai Sea, ki ha tu'unga pehē 'e kei fiema'u pē. Ka tau 'ai ange ha ki'i fo'i fakalea te ne fai 'a e fo'i fakahaofi ko iá ha 'aho, 'o tau pehē: tukukehe, kapau 'e a'u e tu'unga ko ē 'o e 'o e Fakamaau'angá ki he tu'unga 'oku fiema'u ai koe'uhī ko e lelei 'a e fakamaau totonu. 'E kei fiema'u pē ia ke 'omai ha fakamo'oni tokoni.

'Eiki Palēmia : Sea kātaki pē ko e fakatonutonu Sea. Ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai ko e me'a ia na'e tokanga ki ai 'e Tongatapu 4 'anenai. Ko e fakangofua eni ke a'u 'a e kaungā hia ke 'alu 'o fakamo'oni tau pehē *witness* ma'a e Pule'angá ki ha tokotaha na'a na faka-kaungā hia mo ia. 'A ia ko e me'a na'e fai hono 'ohake 'anenai 'oku 'i heni 'e Tongatapu 4. Ko e

‘uhingá ke fakangofua ha taha ‘oku faihia fakataha mo ha taha. Tau pehē ‘oku *turn* ia ‘o hoko ko e fakamo’oni ‘a e Pule’angá ki ha tokotaha na’a na kaungā hia. ‘A ia ko e feingá pē ia ke lava ‘a e ngaahi me’a pehē ke hanga ‘e he Pule’angá ‘o *offer* ki ha tokotaha ke ha’u leva ia ‘o fakamo’oni hangē ko ena ko e kupu’i lao. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea ‘oku totonu pē ke faka tau’atāina hotau ‘atamaí ‘o fakakaukau ke ki’i mafoafao ange koe’uhí ko e ngaahi me’a ‘oku hoko hotau ‘ātakai he ‘aho ni. ‘A e tekinolosia, ko e anga ‘o e fetu’utaki, pea mo e tu’unga mahino ko ē ‘oku tau ‘i ai he ‘aho ni ‘oku totonu pē ke tau fakakaukau lelei ki he ngaahi lao ‘oku tau tali. ‘E ‘ikai ke ngali ia mo ha Fale Alea ke ‘oatu toe ‘omai ke fakatonutonu, ‘oatu toe ‘omai ke fakatonutonu. Ko hotau fatongia fa’u laó ko e fa’u pea fa’u ke malu ‘a e lao ‘oku fa’u. ‘Oua ‘e toutou fakatonutonu, pea ho’ata mai ‘oku tau sio lōloa kimu’a ki ha ngaahi me’a ‘e ala hoko.

Na’e ‘i ai ‘eku ki’i fakatātā ma’ulalo ‘aku ia na’e ‘ai he Kōmiti Kakatō. Ka ko ‘eku ‘uhingá eni Sea, ‘e ‘i ai pē ‘a e tu’unga ia ‘e fiema’u ai ‘a e fakahaofi ‘oku ‘uhinga atu ki ai ‘a e motu’a ni, kae ‘e lava ‘o fakahaofi koe’uhí ko e lelei ko ē ‘a e fakamaau totonu.

Ka ko u me’a pē pē ‘e fēfē ke ‘ai ki’i fakaleá ke tau sio ange ki he fakalūkufua ‘i he fo’i kupú pē ‘oku anga fēfē ‘ene tu’u. Na’a ‘i ai ha ki’i maama ‘e hā mai ai. Ko hono talí mo e ta’etalí ia ‘oku ‘ikai ke kau e motu’a ni ia ai. Kae kehe pē Sea, ‘oku ‘oatu ‘oku ‘i ai ha ki’i tokoni mo ha ki’i fakahaofi koe’uhí ko ha me’a ‘e ala hoko ‘i he kaha’u. Ke tau ō kuo tau tali, ka ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha lēvei he’etau fakakaukau ke tau fakatomala tā na’e tonu pē ke tau ‘ai e me’a ko eni. Ko hai ‘e tuhu mai ki ai ‘a e kaha’u..

‘Eiki Palēmia : Sea kātaki ke ‘ai ‘a e ki’i fehu’i pē ki he Fakafofonga. Ko e fehu’í ia pea ‘oku ke fakahaofi fēfē ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ai ke fakahaofi? Ko e fehu’í ia Sea, he ko e ‘uhingá ko eni foki ia ko e fakangofua’i ha kaungā hia. Ka ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ai ke fakahaofi? Ko e fehu’í pē ia Fakafofonga kātaki Sea.

Tokanga ki he to’o fakamo’oni tokoni he fokotu’u mai Pule’anga ‘i he Lao

Taniela Fusimālohi : Sea ko e ‘uhinga foki e laó ia ko e to’o ‘a e fiema’u ko ē ke toe ‘i ai ha fakamo’oni tokoni. Fēfē ‘a e taimi ia ko ē ‘oku kei fiema’u ai ke ‘i ai ha fakamo’oni tokoni. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalangá Sea.

‘Eiki Palēmia : Ko ia Sea kātaki pē ko e fakatonutonú ia Sea he ko e ‘uhingá tu’u he taimi ni ‘oku tapu ko e fokotu’u mai ko ení ke fakangofua pea mo e ngaahi ‘uhinga pehē. Kapau ‘e ‘ohake ‘e he Kalaké 126 motu’a ...

<008>

Taimi: 1605-1610

‘Eiki Palēmia: ... he ‘ikai mo’ua ha taha koe’uhí ko ha hia ‘i ha fakamatala fakamo’oni ha kaungā hia kae ‘oua ‘oku tokoni ki ai ha fakamatala ‘a ia ko e ‘uhinga mai leva heni ‘o liliu ē kae lava ke fakamo’oni fakatatau ki he ongo fokotu’u ‘e ua ko ē na’e ‘oatu. ‘A ia ko e ‘uhinga pehē pē Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e fakafepaki ki he fakatalanoa feme’a’aki mai mei he Feitu’u na ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ko e fo’i taumu’a ia kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i fo’i lea ai tau pehē ‘oku ‘ikai ke, pau ke te hanga ‘o a’usia ‘a e taumu’a na’e ‘uhinga ‘aki e liliu ko e ‘e lava ‘o fai hano fai ha feme’a’aki ki ai. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga foki ‘o e kupu 126 ia ko e fo’i malu’i 126 motu’a ko e 126 fo’ou ‘oku ne to’o ia ‘e ia ‘a e fo’i malu’i. Pea ko e to’o ko ia ko e hā ha toe malu’i ‘i ha tu’unga ‘e a’u ki ai ha fakatonutonu ‘i he Fakamaau’anga ‘oku fiema’u ai ke fakafoki mai ‘a e fo’i malu’i ia ko ia ke ngāue’aki koe’uhí ko e a’u ‘a e fakatonutonu ki he tu’unga ta ‘oku kei fiema’u pē koe’uhí ko e natula ‘o e keisi ko eni ke kei ‘i ai malu’i ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga Sea.

'Eiki Palēmia: Ki’i fehu’i pē Sea kātaki. Ko e fehu’i ia Sea ‘oku pehe ni kapau ‘oku faihia ha fo’i toko ua pea liliu e tama ia ‘e taha ‘o kau ia mo e tau pehē ko e tafa’aki faka’ilo ‘o hoko ia ‘o ha’u ia ‘o hoko ko e *witness* pē ko e *testify* ia ‘i he Fakamaau’anga ‘o ha’u ‘o fakamatala kau ki he Pule’anga fekau’aki mo e hia na’e fakahoko. Ke pehē ‘e tali ‘i he tu’unga lolotonga ‘a e lao?

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai foki ke ngāue pehē e Fakamaau’anga ia ke kau ‘a hai mo hai pea ‘oku ‘ikai ko e ko e Fakamaau Totonu ia ‘oku pehē Sea ko e ko ‘eku poini ko ē ‘oku ‘oatu ke ‘oua ‘e mole e Fakamaau Totonu mei hono fu’u tatala pehē ha malu’i na’e ‘i ai hono ‘uhinga hono hono fokotu’u ki he lao.

‘Oku mahino pē ki he motu’a ni koe’uhí ko e ngaahi fonua ‘e ni’ihi ‘oku nau muimui nautolu ki he ngaahi lao ‘a e ‘a e Pilitānia mo e Kominiueli. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e me’a ia kia kitautolu ko hotau fatongia ko e fa’u lao ke tau tokanga hono fa’u ‘etau lao he ko hai ‘e foki mai ki ai e kaha’u te nau foki mai ka kitautolu na’a tau hanga ‘o fa’u e lao. Pea ko e hā ‘enau lea ‘e fai? Te’eki ke mau sio he lao na’e ‘ikai ke fai fakalelei hono fa’u ko hotau fatongia ia he ‘aho ni Sea ke fa’u fakalelei ‘a e lao.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 ko e fakamalanga ia ko eni na’e tonu ke ‘osi fakahoko ia ‘i he lau ‘uluaki lau tu’o ua mo e Komiti Kakato. Ko e ‘uhinga ‘oku faka’atā ai e fakamalanga ‘i he hili hono lau tu’o ua ke tuku atu ha faingamālie kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi liliu ki he fakalea ko eni kuo ‘osi tali hono lau ‘uluaki mo hono lau tu’o ua. ‘Oku ‘ikai ko ha faingamālie eni ia ke toe fai ha malanga fo’ou ki he me’a ko eni. ‘Osi tonu ke fakama’ala’ala ‘aupito mo ‘ilo ‘e he kau Fakafofonga ‘a e natula ‘o e ngāue ko eni mo e me’a ko ē ‘oku liliu. ‘O kapau ‘oku mou toki mahino’i pē hono lau tu’o tolu ko e hā e ‘uhinga na’a tau hiki nima ai hono lau ‘uluaki mo hono lau tu’o ua. Ko e faingamālie hono lau tu’o tolu ke ‘omai ha ngaahi liliu ‘i he momēniti faka’osi ki he fakalea ‘o e lao pē ‘e tali pē ‘e ta’etali ‘e he Fale.

‘Ikai ko e taimi eni ia ke fai ai e fakamalanga ko e anga ko ē ‘eku mahino’i ko ē e me’a ko eni ko e tu’u ko ē lao ko eni ko e kupu 126 ‘oku ne hanga ‘o fakangatangata ‘e ‘ikai lava ke mo’ua ha taha. Koe’uhí ko ha fakamo’oni ‘o ha taha faihia ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha ngaahi fakamo’oni te ne hanga ‘o fakapapau’i e fakamo’oni ‘a e tokotaha ko ia pē ko ha *accomplice*.

‘Oku fokotu’u mai ‘i he fale’i mo e kole ‘a e Fakamaau’anga ke tau hanga ‘o to’o e kupu ko ia koe’uhí he ‘oku kehe e natula ia e ‘alu e lao mo e kuonga. ‘A ē ko ē ‘oku makatu’unga ai e ‘omai e liliu ko eni ‘a ia ko e me’a ko ē ‘oku tonu ke tau sio ki ai pē ‘oku loto lelei e Fale ke tau tali ‘a e liliu ko eni ke faka’atā pē ‘ikai ‘a hono tali ‘e he Fakamaau’anga ha fakamo’oni ha taha hia pē ko ha *accomplice* ta’e’iai ha fiema’u ke tākaki mai ha ngaahi fakamo’oni ke fakapapau’i ‘a e fakamo’oni ‘a e tokotaha faihia ko ia koe’uhí he ‘oku fehu’ia ‘a e falala’anga ‘o ha fakamo’oni ‘o ha taha ‘oku faihia pē ko ha *accomplice*. Ko e me’a ia ‘oku ‘osi fakanatula pē ia pea ‘i he anga ko ē tu’u ko ē Fakamaau’anga ‘i he tu’u lolotonga ‘oku ‘ikai lava. ‘I he liliu ko ē ‘oku fakahū mai ‘e malava pē ke hanga ‘e he Fakamaau’anga ‘o ...

<009>

Taimi: 1610 – 1615

'Eiki Sea: ... tala ki he kau sulá. Pea fakamanatu kia nautolu ko e *evidence* ko eni ‘oku ‘omai pe ko e fakamo’oni kuo ‘omai he tokotaha faihia ko eni ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha ngaahi fakamo’oni ke ne hanga ‘o fakapapau’i ‘oku mo’oni pe ‘ikai. ‘Oku hanga ‘e he lao ko eni ‘o faka’atā ‘a e Fakamaau’angá ke ne faitu’utu’uni pe ia ‘i he’ene, ‘i he taimi ko ē ‘oku fai ko ē

faihopó. Pe te ne tala ki he kau sulá pe 'ikai ke nau tokanga ki he *evidence* 'oku fakahū mai pe 'ikai.

'A ia 'oku hanga 'e he kupu ko ení Kupu Si'i Konga 2 ko eni e Kupu (i) 'o faka'atā e me'a ko iá. 'A ia 'oku 'ikai ke tau toe fehu'ia 'e tautolu pe 'oku tonu pe 'ikai. Ko e laó eni 'oku 'omai ko homou tali pe ta'etali, 'i ai ha fokotu'u ke liliu pe 'ikai, to'o pe fakalelei'i. 'Omai e fakaleá, 'oua te ke tuku mai 'e koe ke mau toe fai 'emautolu e ngāué ho fakakaukaú. 'Oku 'i ai ho'o faka'amu ke liliu ka 'oku 'ikai ke ke 'ilo 'e koe 'a e me'a ke liliú, 'ikai 'oku hala ia.

Fokotu'u mai 'e koe ko e hā e kupu 'oku fiema'u ke liliú ke fai ki ai e tu'utu'uni e Falé he 'ikai ke mau nofo maotolu fakamahamahalo ki he me'a ko ē 'oku fiema'u ke tau faí. Ko e 'uhingá Hou'eiki 'oku mahu'inga ai, tau a'u ki he lau tu'o 3 'osi mahino. Kapau 'oku 'i ai ha kupu ke fiema'u ke liliu, 'omai e liliú, 'omai e fakaleá, fokotu'u tali, ta'etali, tau hoko atu. He 'oku mole e taimi e Falé ni ke tau fefokifoki'aki hili ko iá ko e me'a ko ení na'e 'osi fai e feme'a'aki loloto 'aupito 'i he Komiti Kakató. Pea kuo tau 'osi hoko mai eni ki he mōmeniti faka'osí, 'osi lau tu'o 3 e laó, 'omai ho fokotu'ú tau pāloti, tau hoko atu.

(poupou)

Me'a mai ho fokotu'ú ko u fakaongoongo atu 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

'Eiki Sea: Ko e Kupu (1) ke me'a mai ke tānaki e sētesi fo'ou. Me'a mai e fakaleá ka tau ngāue ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, fakamolemole atu pe na'a ngali malanga 'eku fakaleá. Ka ko e anga pe 'o e fakamamafa mo e fokotu'u atu 'a e ki'i monomono ko ení. Ko eni pe 'oku 'asi kulokula atu.

'Eiki Sea: Mōmeniti foki koeni 'oku tokoni mai e Kalake 'o 'ohake e fakalea ko eni 'oku tokoni mai ki ai 'a 'Eua 11. Tuku kehe 'o ka a'u 'a e Fakamaau'angá ki ha tu'unga 'e kei fiema'u ai ha fakamo'oni, tokoni ki ha fakamatala fakamo'oni 'o ha taha kaungā hia ki he lelei 'a e Fakamaau Totonu. Kalake na'e 'i ai ha fakalea fakapālangi ki heni, *provided that the court in the interest of Justice requires collaboration of an accomplice's evidence*. Ko ena Hou'eiki.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e ki'i monomono pe ke, he ko hono 'uhingá he ko e 'isiu ko ē hokó ko e 'ikai lava 'o faka'iló. Ka ko e fakalea ia ko ení 'e ngofua ke fakamo'ua'i 'e he Fakamaau'angá. Ko e fo'i *dimension* kehe ia, fo'i *dimension* 'uluakí he ko e hoha'a ko ē Fakamaau ko e 'ikai ke tā tikite 'e he *Crown Law* 'a A 'i he *excuse* ko e 'ikai ke ne *meet* 'a e 126. Ko e fakakaukau leva ko ē kapau ko e laumālie ia ke ngofua ke faka'ilo ki he Fakamaau'angá 'o tu'unga he fakamatala fakamo'oni 'a e kaungā hiá. Me'a kehe e fakamo'ua'i ia, me'a ia 'a e Fakamaau.

Ko e faka'iló na'e 'ikai ke malava he lao ko ení 'o 'uhinga ai e hao 'a A. Ko 'eku 'uhinga pe Sea ke fakatonotonu 'a e fakaleá, he 'e toki mahino mai ia hē ko e ngofua ke fakamo'ua'i. Toki fai ia 'e he Fakamaau'angá e fakamo'ua'i ka koe 'isiu na'e fetaulaki mo e Fakamaau'angá ko e 'ikai ke faka'ilo maí.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia, me'a mai

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, 'e lava pe ia 'o faka'ilo tau pehē 'oku 'i ai ha fo'i toko 2 'okú na fai ha hia mamafa hangē ko e taumu'a, lava pe 'o faka'ilo naua. Ka 'e lava e tokotaha ia 'o *turn* 'o liliu 'o kau mo e Pule'angá 'i hano faka'ilo ha taha ko ē na'á na kaungā hiá. Pea ko e taumu'a ia 'o e fakatonutonu ko ení ke lava ia, ko e faka'ilo ia naua 'e lau pe ia meí he kamatá 'o kapau 'oku 'osi ma'u 'okú na faihia. Ka ko e taimi 'e ni'ihí te tau feinga'i e tokotaha ko ē na'e faihia si'isi'í ke mafuli 'o fakamo'oni ki he hia 'oku fai ko ē 'e he tama ko ē 'e tahá. Ko e 'uhinga ia ko eni e he 'oku lava pe 'o faka'ilo ka ko e 'uhingá eni, taimi ko ē 'e fakamā'opo'opo ai e Fakamaau 'o fai ha'ane tu'utu'uni. 'E lava 'e ia 'o ngāue'aki e me'a ko iá ke fakamo'ua'aki ha taha. Ka ko e tu'u ia he taimi ni 'e 'ikai ke ne lava 'e ia 'o ngāue'aki, 'oleva 'o kapau 'oku 'i ai ha fakamo'oni pau pea toki tānaki atu ...

<010>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Palēmia: ... 'a e fakamo'oni ko ení. Fēfē leva kapau ko naua pe ia na'a na fai e hiá pea ko e tokotaha ko ē 'oku ne fie fakamo'oni ko e 'uhingá ko ē mo ē mo ē na'e fai ai e me'a ko ē he tokotaha ko ē. He 'ikai leva ke lava ia 'o faka'ilo ai pe ma'u ai, pe ma'u ai tau pehē hangē ko e feme'a'akí 'a e fakamaau totonú. 'A ia ko e 'uhingá pe ia ke *practical* ke lava 'o tau sio ki ha ngaahi keisi 'i he mo'uí 'e ala lava *apply* ki ai 'a e, ko e fie tokoni pe eni ia ke lava 'a e ngaahi me'a ko iá 'oku angamaheni ki ai 'a 'etau kaungā'api mo e me'a. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia ke tau fakatatau ki ai ka ko e *example* pē ena na'e tuku atú Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakalea eni he Fakamaau. *The Crown determine not to pursue the bribery charge against Filipe due to what was then said to be lack of satisfaction in relation to ...*

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ke toe me'a mai koe he ngaahi poini na'e tonu ke fakahoko he Komiti Kakató. Ko e hā e fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonú ...

'Eiki Sea: Pe ko e pou pou 'oku ke fai ki he fakatonutonu 'oku 'omai 'e 'Eua 11.

Paula Piveni Piukala: Ke ngofua, 'e ngofua ke faka'ilo he ko e 'uhinga ko ē na'e 'ikai ke nau faka'ilo ko e lotomamahí ia. Tuku e 'ai talanoa fakamo'ua'í ia he ko e fo'i *process* fakamaau'anga ia. Ko e fakalea hení 'e ngofua ke fakamo'ua'i.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni atu.

'Eiki Sea: Tokoni mai 'Eiki Tokoni Palēmia he ko e fakamo'ua'í ko hono fakatonga'i ia 'o e *convict*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia. Ka ko e 'uhingá Sea, 'uhinga ko é na'e 'ikai ke lava ai 'o faka'ilo 'a *A* ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 7 koe'uhí ko e kupu 126. He ko e fakamo'oni pē ki aí ko e kaungā hia pea na'e hao ai 'o 'ikai ke lava 'o hiki tikité koe'uhí ko e kupu 126. 'I he'ene tu'u ko ē he taimi ní he 'ikai toe lava ia, kuo pau ke lava ia 'o faka'ilo 'a

e kaungā hiá he koe'uhí 'e toko taha pē. Ko e natula ia ko ē 'ū me'a ko ení 'oku na toko ua pea ko e fakamo'oni pē 'oku 'osi 'omaí. 'Ikai ke lava 'o hiki 'a e tikite ia 'a e tokotaha ko ē ke faka'ilo he koe'uhí he 'ikai mo'ua ia he ko e fatongia ia e Fakamaaú ke ne fakahoko ki he sulá 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni tokoni.

'Eiki Sea: Ko ia. 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku ou tali ho fakatonutonú, 'oku mahino ia. 'I he tu'u ko ē laó 'i he taimi ní he 'ikai mo'ua ha taha. Ko e me'a ia 'oku tau hanga 'o liliú ke malava ke mo'ua. 'A ia 'i hono fakalea ko eni he lao fo'ou **'e ngofua ke fakamo'ua'i 'e he Fakamaau'angá.** Ko hono liliu ia ko ē mei he tu'unga ko ē lao lolotongá 'e 'ikai malava ke mo'ua. 'A ia ko e fakalea ko ē 'oku ke me'a mai ki aí 'oku tonu pe ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'ene toki 'uhinga leleí ia ko e 'uhingá he ko e fo'i loka foki ia na'e lave ki ai 'a 'Eua 11 ka ko eni 'oku fakaava e fo'i loká ke faka'ilo fakatatau ki he fale'i 'a e Fakamaaú ko e 'ikai ke faka'ilo maí. Te ne toki fai 'e ia 'ene faitu'utu'uní 'o fakatatau ka na'e, ko e palopalema na'e fepaki mo e Fakamaaú ko e 'ikai ke faka'ilo maí. 'A ia ko 'eku 'uhingá na'e hanga he fo'i loka ko ē 'o e 126 'o loka'i 'a e faka'iló ka koe'uhi 'oku tau fakaava 'a e 126 ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea 'oku 'uhinga leva 'a e faka'iló.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kole pē ki he Fakafofongá pe lava ke u tokoni ange ki ai. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Fale 'eikí. Sea ko e lao ia ko ení 'e toki 'ohake ia kuo 'osi fai 'a e 'uluaki hopó ia. Ko e taimi ko ē 'e maliu ai 'a e kaungā hiá 'o *informer* 'e lava ia ke hoko ia kimui kuo 'osi fai e faka'ilo Sea. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku mahu'inga ai ko ē fo'i lao ko eni ko ē ke mahino'í, ko e *informer* ia 'e lava ia 'o ha'u kuo 'osi fai 'a e 'uluaki faka'iló ia. Pea ko e taimi ia ko ē 'e tokoni ai ko ē ki he kumi ko ē fakamaau totonú, ko fē taimi 'e ha'u aí. 'A ia ko e fo'i *timeframe* Sea fo'i me'a 'oku mahu'inga 'aupito heni. Pe ko e ha'u kimu'a he faka'iló pe ko 'ene ha'u kimui. He koe'uhí ko e tu'u ko ē 'a e fakamo'ua'i pea mo e faka'iló ko e ongo fo'i me'a kehekehe ia 'e ua 'a ia 'oku lave ki ai 'a Tongatapu 7. Sea ko e tokoni pe ia Sea. Fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki koe'uhí 'oku kei toe e fokotu'u ko eni 'a 'Eua 11 pea 'oku kei fai e fakaongoongo ki he fokotu'u ko ē 'a Tongatapu 7, pea ko eni 'oku hoko e 4, ko u tui mahalo 'oku tonu ke tau toloi e me'a ko ení ki 'apongipongi. Tau foki mai 'o faka'osi he houa pongipongi.

Kelesi

Toloi e Falé ki he 10, mou me'a hake ke tau kelesi. (*Na'e kelesi tuku ai pē he Sea*)

<002>

